

Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних
наук

Кваліфікаційна робота
«ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДУБЕНЩИНИ ВІД ВИНИК-
НЕННЯ ДО СУЧАСНОСТІ»

Спеціальність А4 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»

Здобувачки вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»
Дехтярчук Софія Олександрівна.
НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
доктор історичних наук, професор
Старка Володимир Васильович
РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук, доцент
Прийдун Степан Васильович.

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1 Історіографія проблеми дослідження	10
1.2 Джерельна база дослідження	11
2.1 ПОЛЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ДУБЕНЩИНІ.....	15
2.1.1. Виникнення та формування польської громади на Дубенщині.....	15
2.1.2 Соціально-економічний і духовний розвиток.....	16
2.1.3 Польське осадництво та події XX століття.....	24
2.2 ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ДУБЕНЩИНІ.....	28
2.2.1 Виникнення та формування єврейської громади	28
2.2.2 Соціально-економічний і духовний розвиток.....	29
2.2.3. Голокост на Дубенщині та Праведники народів світу: історико-соціальна ретроспектива	35
2.3 ЧЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ДУБЕНЩИНІ.....	40
2.3.1 Виникнення чеських поселень	40
2.3.2 Соціально-економічний та духовний розвиток чеської громади Дубенщини	42
2.3.3. Чеська громада Дубенщини в роки Другої світової війни та повоєнний період.....	46
2.4 НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ДУБЕНЩИНІ	49
2.4.1 Виникнення німецьких колоній	49
2.4.2 Соціально-економічний і духовний розвиток.....	51
2.4.3 Депортації 1939–1940-х років.....	53
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ДУБЕНЩИНИ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.....	56
3.1 Сучасний стан національних громад Дубенщини.....	56
3.2 Збереження історичної пам'яті та культурної спадщини національних меншин	57
РОЗДІЛ 4 ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУЧАСНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	59

4.1.Зміст і репрезентація теми національних меншин у шкільних програмах і підручниках історії	59
4.2. Методичні підходи та форми реалізації змісту теми у шкільному курсі історії.....	63
ВИСНОВОК.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

ВСТУП.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що питання історії національних меншин є важливою складовою сучасних історичних досліджень. Воно пов'язане з вивченням міжетнічних відносин, формуванням національної ідентичності та розвитком суспільства в різні історичні епохи. У сучасних умовах в Україні зростає інтерес до регіональної історії, адже вона дозволяє глибше зрозуміти специфіку розвитку окремих територій, особливості формування населення та взаємодії різних етнічних спільнот.

Історія України формувалася під впливом багатьох народів, культур і традицій. Упродовж століть на її території проживали представники різних етнічних груп, які робили вагомий внесок у розвиток економіки, культури, освіти та суспільного життя. Саме тому дослідження історії національних меншин є важливим для комплексного розуміння історичного розвитку країни, процесів формування багатокультурного середовища та особливостей міжнаціональних відносин.

Особливе значення у цьому контексті має вивчення історії окремих регіонів України. Регіональні дослідження дають можливість простежити, як загальноісторичні процеси проявлялися на локальному рівні, яким чином змінювався етнічний склад населення та як різні народи співіснували в межах конкретної території. Одним із таких регіонів є Дубенщина історична частина Волині, яка протягом багатьох століть була місцем проживання представників різних національностей.

Територія Дубенщини має давню історію заселення. Уже в період середньовіччя вона була важливим осередком політичного, економічного та культурного життя Волині. Місто Дубно згадується у джерелах ще в ранньому середньовіччі та відігравало значну роль у розвитку торгівлі, ремесел і оборонної системи регіону. Завдяки вигідному географічному положенню та активним торговельним зв'язкам сюди переселялися представники різних народів, що сприяло формуванню багатонаціонального складу населення.

У різні історичні періоди на території Дубенщини проживали українці, поляки, євреї, чехи, німці, вірмени та представники інших етнічних спільнот. Кожна з цих громад робила свій внесок у розвиток господарства, культури та духовного життя краю. Тут співіснували різні мови, релігії та традиції, що створювало особливе багатокультурне середовище.

Протягом історії Дубенщина була в різних державах, Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Польщі, Радянського Союзу, а з 1991 року в незалежній Україні. Зміна державної влади, політичних умов і соціально-економічних процесів безпосередньо впливала на життя місцевого населення та становище національних меншин. У різні історичні періоди змінювалися їх чисельність, соціальний статус, можливості для культурного розвитку та збереження національної ідентичності.

Особливо складними для етнічної структури регіону стали події XX століття. Перша та Друга світові війни, міжвоєнна політика польської влади, нацистська окупація, радянська національна політика, депортації та міграційні процеси суттєво вплинули на чисельність і становище різних національних громад. Частина етнічних спільнот значно скоротилася або зникла, тоді як інші продовжили своє існування в нових історичних умовах.

Актуальність теми дослідження зумовлена також тим, що історія національних меншин Дубенщини залишається недостатньо вивченою. Незважаючи на наявність наукових праць, присвячених історії Волині загалом, питання розвитку окремих етнічних громад саме цього регіону потребують подальшого комплексного дослідження. Вивчення локальної історії дозволяє не лише доповнити загальноукраїнську історичну картину, а й глибше зрозуміти процеси формування багатокультурного суспільства.

Крім наукового значення, ця тема має і важливий освітній потенціал. Використання матеріалів регіональної історії у навчальному процесі сприяє підвищенню інтересу учнів до історії свого краю, формує історичну пам'ять та усвідомлення зв'язку між минулим і сучасністю. Залучення локального історич-

ного матеріалу робить навчання більш наочним, змістовним і доступним для школярів.

Вивчення історії різних народів, які проживали на території Дубенщини, сприяє формуванню в учнів толерантності, поваги до культурного різноманіття та кращому розумінню історичного розвитку України. Це особливо важливо в умовах сучасного суспільства, де значну роль відіграють взаєморозуміння, міжкультурний діалог і повага до історичної спадщини різних народів.

Отже, дослідження історії національних меншин Дубенщини є актуальним як для історичної науки, так і для освітньої практики. Воно сприяє поглибленню знань про багатокультурний характер історії Волині, дозволяє краще зрозуміти особливості міжетнічних відносин у регіоні та створює можливості для використання отриманих результатів у навчальному процесі.

Об'єктом дослідження є етнополітичні та соціокультурні процеси, пов'язані з формуванням і розвитком національних меншин на території Дубенщини у Х-XXI століттях.

Предметом дослідження є особливості історичного розвитку, соціального становища, культурного життя та міжетнічної взаємодії національних меншин Дубенщини в умовах змін державної належності та суспільно-політичних трансформацій.

Метою роботи є комплексне дослідження історії національних меншин Дубенщини у Х-XXI століттях, з'ясування особливостей їх соціально-економічного та культурного розвитку, а також визначення освітнього потенціалу теми для використання у шкільному курсі історії.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми в українській та зарубіжній історіографії.
- охарактеризувати формування етнічного складу населення Дубенщини у середньовічний та ранньомодерний періоди.
- дослідити етнічну структуру населення регіону у XIX - на початку XX століття

- проаналізувати становище національних меншин Дубенщини у міжвоєнний період.

- з'ясувати вплив подій Другої світової війни та радянської національної політики та етнічний склад населення регіону.

- охарактеризувати сучасний стан національних громад Дубенщини в умовах незалежної України.

- визначити можливості використання матеріалів дослідження у навчальному процесі закладів загальної середньої освіти.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності.

Під час написання роботи використовувались загальнонаукові методи такі як аналіз, синтез, узагальнення, класифікація. Історико-хронологічний метод для послідовного висвітлення подій і процесів у межах визначених хронологічних рамок. Історико-порівняльний метод для зіставлення становища різних етнічних груп у різні історичні періоди. Історико-системний метод – для аналізу розвитку національних меншин у контексті ширших політичних і соціальних змін. Метод аналізу джерел – під час опрацювання архівних документів, статистичних матеріалів, періодики та мемуарної літератури.

Метод історичної реконструкції – для відтворення особливостей міжетнічної взаємодії в різні історичні періоди. У методичному аспекті застосовано елементи педагогічного аналізу з метою адаптації матеріалів дослідження до потреб шкільного курсу історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від X століття до початку XXI століття. Нижня межа пов'язана з періодом формування ранніх поселень та етнічної структури населення регіону в добу середньовіччя, коли територія сучасної Дубенщини входила до складу Київської Русі.

Верхня межа визначається сучасним етапом розвитку незалежної України, коли відбуваються процеси переосмислення історичної пам'яті, відродження національних традицій та розвитку етнокультурних громад.

Такі хронологічні рамки дозволяють простежити тривалу еволюцію етнічного складу населення Дубенщини, вплив політичних змін, воєн, міграцій і державної політики на становище національних меншин.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі історії національних меншин Дубенщини в широких хронологічних межах від середньовіччя до сучасності із використанням регіональних джерел та сучасних підходів до вивчення етнічної історії.

У роботі систематизовано відомості про етнічний склад населення регіону в різні історичні періоди, уточнено окремі аспекти соціально-економічного та культурного розвитку національних громад, а також висвітлено їх внесок у формування історико-культурної спадщини краю.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні наукових уявлень про розвиток міжетнічних відносин на локальному рівні та розширенні знань про багатокультурний характер історії Волині.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що матеріали та висновки дослідження можуть бути використані у викладанні історії України та регіональної історії у закладах загальної середньої освіти; при підготовці інтегрованих уроків з історії та громадянської освіти; для розробки краєзнавчих проєктів, факультативних занять і виховних заходів; у підготовці методичних матеріалів, спрямованих на формування в учнів толерантності та поваги до культурного різноманіття.

Дослідження сприяє формуванню професійних компетентностей майбутнього вчителя історії, розвитку його наукового світогляду та здатності інтегрувати регіональний матеріал у навчальний процес.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та практичні результати дослідження були представлені та обговорені на III Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених» 5 травня 2026 р. м. Тернопіль. VII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі прак-

тики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу». 15 травня 2026 р. м. Запоріжжя.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1 Історіографія проблеми дослідження.

Дослідження історії національних громад Дубенщини – це дуже важливе завдання для сучасної історії, адже цей район протягом століть був унікальним місцем. Дубенщина, як частина Волині, формувалася під впливом різних хвиль міграції, політичних змін та економіки, що перетворило її на територію, де поєдналися польські, німецькі, чеські та інші традиції. Через побут цих народів можна краще зрозуміти їхній внесок у розвиток нашого краю, а також дізнатися про трагічні сторінки їхньої долі та причини зникнення багатьох громад. Усе це потребує детального вивчення як наукових робіт, так і документів чи спогадів, що збереглися до нашого часу.

Вивчення того, як жилося національним меншинам Дубенщини, пройшло довгий шлях, від описових праць імперського періоду до сучасних комплексних і глибоких досліджень. Цей процес постійно змінювався під впливом політичних обставин, ідеології та розвитку самої історичної науки. Відповідно змінювалися і підходи до висвітлення міжетнічних відносин, ролі окремих громад та оцінки їхнього внеску в розвиток регіону.

Ще наприкінці XIX – на початку XX століття на українських землях з'являються праці єврейських істориків, які заклали фундамент юдаїки як окремої наукової дисципліни. Ці дослідження були не лише теоретичними, а й стали відповіддю на дискримінаційну політику Російської імперії, відображаючи прагнення єврейського населення до національного самоусвідомлення. У цей же період активізується краєзнавче вивчення регіону, яке мало важливе значення для накопичення фактичного матеріалу.

Зокрема, Юзеф Ігнацій Крашевський у своїй праці «Волинські вечори» (1859 р.) описував Дубно як потужний торговельний центр. Він наголошував на важливій ролі єврейської громади в економічному житті міста. Подібні описи є цінними джерелами, оскільки дозволяють відтворити реальну картину соціально-економічного розвитку краю в той період [30].

У радянський час історіографія значною мірою зазнала впливу ідеології. Історичні дослідження мали вибірковий характер, а низка важливих тем фактично замовчувалася. Зокрема, недостатньо висвітлювалися події Голокосту, міжетнічні конфлікти, а також депортації німецького населення. Унаслідок цього сформувалися суттєві прогалини в дослідженні історії Дубенщини, які сучасні науковці лише починають заповнювати.

Сучасний етап вивчення Дубенщини пов'язаний із активізацією регіональних досліджень, розширенням джерельної бази та відкриттям архівів. Вагому роль у цьому процесі відіграє Державний історико-культурний заповідник міста Дубна, створений у 1993 році. Його науковий колектив здійснив значну роботу зі збирання, систематизації та популяризації історичних матеріалів. Зокрема, Тамара Дмитренко у праці «Дубно. Погляд крізь віки» (2010 р.) представила унікальний візуальний матеріал, який дає змогу простежити розвиток міста та повсякденне життя його мешканців у різні історичні періоди [29].

Дослідження німецької та чеської меншин у новітній історіографії отримали новий імпульс. Зокрема, Михайло Костюк детально проаналізував процеси депортації волинських німців у 1915–1916 роках, звертаючи увагу на їхні причини та наслідки. Вивчення чеської меншини здійснюється переважно в контексті її соціально-економічного розвитку: дослідники підкреслюють високий рівень грамотності, ефективність господарювання та вагомий внесок у розвиток сільського господарства регіону.

Окремим важливим напрямом є праці Петро Долганов, який зосереджує увагу на міжетнічних відносинах, демографічних процесах та формуванні етнічного складу Дубенщини [20]. Його дослідження дозволяють глибше зрозуміти механізми співіснування різних національних груп, а також особливості їхньої взаємодії в межах одного регіону.

1.2 Джерельна база дослідження.

Джерельна база для вивчення історії національних меншин Дубенщини є достатньо репрезентативною та різноплановою. Вона дає змогу не лише відтворити окремі факти, а й здійснити комплексну реконструкцію історичного мину-

лого регіону, зокрема проаналізувати демографічні процеси, соціально-економічний розвиток і культурні особливості різних етнічних груп. Умовно всі джерела можна поділити на кілька основних груп.

Першочергове значення мають архівні матеріали, більшість яких зосереджена у Державний архів Рівненської області. У його фондах зберігаються метричні книги різних конфесій, документи рабинатів, списки населення, а також матеріали, що стосуються майнових відносин та адміністративного управління. Важливе місце займають картографічні джерела, зокрема плани земель села Мізочик Дубенського повіту 1866 та 1872 років, які дозволяють простежити особливості розселення населення та використання земельних ресурсів. Суттєво полегшує дослідницьку роботу сучасна тенденція до оцифрування архівних матеріалів: завдяки міжнародним грантовим програмам значна частина документів, зокрема щодо єврейських громад XIX -першої половини XX століття, стає доступною в електронному форматі.

Наступну важливу групу становлять статистичні джерела, які дають можливість кількісно оцінити демографічну ситуацію. Зокрема, Перший всезагальний перепис населення 1897 року дозволяє визначати етнічну належність за показником рідної мови [38]. Для міжвоєнного періоду ключове значення мають польські переписи населення 1921 та 1931 років [82]. За даними перепису 1921 року, населення Дубенського повіту розподілялося таким чином: українці – 68,23%, євреї – 11,5%, поляки – 6,54%, чехи – 5,29%, росіяни – 4,25%, німці – 3,56%. Водночас ці показники потребують критичного підходу, оскільки частина населення могла бути зарахована до польської національності за конфесійною або політичною ознакою.

Окрему групу становлять наративні джерела – мемуари, спогади та так звані «Книги пам'яті». Важливе значення для дослідження єврейського просвітництва (Гаскалі) мають праці Авраам Бер Готтлобер [74]. Особливо цінними є «Книги пам'яті», зокрема «Sefer Zikaron» (1966), створені вихідцями з Дубно в еміграції. Вони виконують функцію своєрідних «символічних надгробків» знищених громад, відтворюючи не лише події Голокосту, а й повсякденне жит-

тя - харчування, традиції, релігійні практики та культурне середовище штетла. Цінними є також спогади німецьких колоністів, зокрема Йозеф Шмідт, які висвітлюють процеси збереження етнічної ідентичності в умовах багатонаціонального середовища [81].

Важливим доповненням до письмових джерел є матеріальні та археологічні пам'ятки, які дозволяють візуалізувати історичний розвиток регіону. Зокрема, у Дубенський замок зберігаються артефакти, що підтверджують багатокультурний характер міста, серед яких згадувані у Реєстрі скарбів 1616 року предмети. Унікальною знахідкою є мергелевий виріб XVI століття із зображенням долонь когана, знайдений біля Великої синагоги, який вважається одним із найдавніших свідчень єврейської присутності в місті. Про високий рівень господарської культури німецьких колоністів (зокрема в селах Леонтовка та Станіславка) свідчать залишки інфраструктури - кам'яні дороги та бетонні водогони.

Підсумовуючи розгляд історіографії та джерельної бази, можна констатувати, що вивчення історії національних громад Дубенщини пройшло тривалий шлях: від фрагментарних описів часів імперії та ідеологізованих радянських праць до сучасних комплексних досліджень. Сьогоднішня українська історіографія, представлена роботами Т. Дмитренко, М. Костюка, П. Долганова та наукового колективу Державного історико-культурного заповідника міста Дубна, відходить від однобічних трактувань. Дослідники приділяють значну увагу не лише загальним фактам, а й економічному внеску меншин, трагічним процесам їхніх депортацій та особливостям повсякденного життя.

Сформувані об'єктивне уявлення про життя національних спільнот дозволяє широке коло джерел. Першочергове значення тут мають архівні та статистичні матеріали з фондів Державного архіву Рівненської області, а також дані переписів населення 1897, 1921 та 1931 років. Саме ці документи допомагають реконструювати динаміку демографічних змін та майновий стан громад у різні періоди.

Наративні джерела - зокрема мемуари Авраама Бера Готтлобера, спеціалізовані «Книги пам'яті» та спогади Йозефа Шмідта – дають змогу деталізувати

культурні традиції та зафіксувати трагічний досвід тих громад, що зникли через війни та тоталітарні режими. Важливим доповненням є і матеріальні пам'ятки: від артефактів Дубенського замку до залишків інфраструктури німецьких колоній. Вони слугують візуальним доказом високого рівня господарського розвитку різних етносів регіону.

2.1 ПОЛЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ДУБЕНЩИНІ.

2.1.1. Виникнення та формування польської громади на Дубенщині.

Польська національна меншина протягом тривалого часу займала стратегічне місце в історичному розвитку Дубенського краю. Формування польської громади на цих землях відбувалося поступово протягом кількох століть і було зумовлене низкою політичних, соціальних та економічних процесів, що відбувалися у Східній Європі. Основними чинниками цього процесу стали зміни державної належності регіону, міграційні хвилі та політика колонізації території Волині [25, с.342]

Активна фаза заселення Волині поляками розпочалася у XVI столітті. Після укладення Люблінської унії 1569 року Волинське воєводство було інтегроване до складу Корони Польської, що спричинило масовий приплив польської шляхти, духовенства та адміністративного апарату. У цей період відбувалося інтенсивне господарське освоєння малозаселених територій, унаслідок чого на Дубенщині виникла мережа польських сіл, хуторів та фільварків[2 ,С.42]. Важливим етапом зміцнення позицій польської меншини став кінець XVII століття. Згідно з умовами «Вічного миру» 1686 року, Волинь залишилася під владою Речі Посполитої, а ключові земельні володіння регіону зосередилися в руках магнатських родів, зокрема Любомирських, які володіли Дубенським замком та навколишніми землями[54, с.51.]

Новий етап у житті польської громади розпочався наприкінці XVIII століття після поділів Речі Посполитої. Попри те, що внаслідок трьох поділів (1772, 1793, 1795 рр.) Волинь увійшла до складу Російської імперії, польське населення продовжувало кількісно зростати за рахунок переселення дрібної шляхти та селянства з корінних польських земель [5]. Протягом XIX століття становище польської меншини визначалося національно-визвольними повстаннями проти російського самодержавства. Листопадове (1830-1831 рр.) та Січневе (1863-1864 рр.) повстання мали на меті відновлення незалежності Польщі, проте завершилися поразками. Російська адміністрація відповіла на ці виступи

жорсткими репресіями: тисячі польських родин із Дубенського повіту були заслані до Сибіру, а їхні маєтки підлягали конфіскації на користь казни або російських дворян.

Незважаючи на обмежувальну політику, зокрема указ від 10 грудня 1863 року, який забороняв особам польського походження купувати землю в західних губерніях, польська присутність у регіоні зберігалася [5]. Польські землевласники часто використовували систему оренди або оформлювали угоди через третіх осіб, що дозволяло поступово нарощувати кількість господарств. Проте наприкінці XIX століття правовий статус значної частини польської громади погіршився: у 1885 році дрібна шляхта, яка не змогла документально підтвердити своє дворянство, була офіційно прирівняна до селянського стану .

Статистичний зріз межі століть дає чітке уявлення про демографічну вагу польської меншини. За даними Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року, у Волинській губернії проживало 184 161 особа, що ідентифікували себе як польськомовні, що становило 6,2% від загальної чисельності населення [35,С.114] . На початку XX століття цей показник продовжував коливатися залежно від повіту. Згідно з офіційними статистичними даними 1912 року, у Дубенському повіті налічувалося 10 887 поляків. Безпосередньо в місті Дубно польська громада була однією з найвпливовіших та становила 3 405 осіб, тоді як у сусідньому Здолбунові проживало 1 939 поляків [41].

Таким чином, польська національна меншина на Дубенщині сформувалася внаслідок тривалої колонізації та міграційних процесів, що охоплювали періоди від Корони Польської до Російської імперії. Незважаючи на зміну політичних режимів та репресивні заходи російської влади у XIX столітті, польська громада зберегла свою етнокультурну ідентичність і продовжувала відігравати важливу роль у соціально-економічній структурі Волинського краю

2.1.2 Соціально-економічний і духовний розвиток.

Релігійне життя Волині формувалося під впливом складних історичних процесів та політичних змін. Особливе місце в духовному житті регіону займала римо-католицька церква, яка була тісно пов'язана з польським населенням.

Католицизм почав активно поширюватися на Волині після входження цих земель до складу Речі Посполитої у XVI столітті. Значний вплив на поширення католицької віри мали політичні та церковні події того часу, зокрема Люблінська унія та Берестейська унія. Навіть в умовах Російської імперії поляки намагалися захищати свої національні права та відстоювати свою віру. За статистичними даними, у 1886 році на Волині проживало 179 446 католиків [41], які мали у своєму розпорядженні 3 монастирі, 109 костелів та 130 каплиць.

Наприкінці XVIII століття католицизм дещо послабив свої позиції. Причиною цього стали події, пов'язані з поділами Польщі, зокрема Другий поділ Польщі та Третій поділ Польщі. Унаслідок цих поділів частина Волині потрапила під владу Російської імперії, де католицизм уже не був домінуючою релігією, а православ'я отримало статус пріоритетного.

Нові владарі проводили власну церковну політику, спрямовану на зміцнення позицій православ'я. У той же час римо-католицька церква стикалася з численними обмеженнями. На Волині католицизм зазнавав утисків: було закрито низку римо-католицьких монастирів і костелів. Значна частина ксьондзів була репресована царською владою, інші перебували під наглядом місцевих органів влади. Крім того, діяльність католицької церкви перебувала під суворим адміністративним контролем. Зокрема, для будівництва нового костелу необхідно було отримати спеціальний дозвіл у Духовної колегії, яка знаходилася в Петербурзі.

У 1879 році Луцько-Житомирська дієцезія нараховувала 16 деканатів, 154 парафіяльні костели та 414 каплиць у навчальних, приватних і публічних закладах. Серед них був і Дубенський деканат. Під час Першої світової війни багато костелів було спалено та знищено. У 1921 році, відповідно до Ризького мирного договору, на території, яка перебувала під владою Польщі, залишалось 9 деканатів, у тому числі й Дубенський [82]. З часом католицизм посилив свій вплив на західноукраїнських землях. У 1921 році у Дубенському повіті із 1000 осіб населення католиками були приблизно 90.

У 1928 році в Дубні було відкрито філію Луцького єпархіального богословського інституту. Вона розміщувалася в колишньому монастирі бернардинів, який був окупований російською владою після придушення повстання, що відбулося у XIX столітті. Заклад отримав назву папської семінарії. У 1931 році для цього закладу в Римі була складена навчальна програма. Ректором став отець Добровський. У даному закладі викладали теологію, церковне право, історію церкви, історію філософії, риторику та літургіку.

У XVII столітті у Дубні з'явився перший римо-католицький костел на честь князя Януш Острозький. З ініціативи міського пароха Алоїза Осинського дана споруда була побудована у 1832 р. Костел став важливим духовним центром для католицької громади міста, до якої належали переважно поляки. Існує легенда, що близько 150 років тому, під час переслідування католиків російською владою, у 1842 році в храмі сталося євхаристійне чудо. Під час богослужіння у променях світла з'явився Ісус з розпростертими над людьми руками, ніби підтримуючи їх. І допоки звучала молитва, Ісус не зникав. За переказами, цей факт чуда був зафіксований у документах Ватикану [52].

Протягом XIX століття костел став важливим релігійним центром католиків Дубна та навколишніх територій. Його парафія об'єднувала вірян не лише з міста, але й із прилеглих населених пунктів. При костелі діяли освітні та благодійні установи. Зокрема, функціонувала початкова школа, де дітей навчали грамоти та основ християнської віри. Також при храмі надавали допомогу нужденним та хворим. Серед духовенства, яке служило в дубенській парафії, відомим був священник Станіслав Кузьминський. У роки Другої світової війни він допомагав людям, які перебували під загрозою переслідувань, зокрема видавав документи, що могли врятувати життя під час нацистської окупації.

Костел майже не постраждав під час Першої та Другої світових воєн. Проте за часів радянської влади храм було закрито, а приміщення використовували як спортивний зал дитячої спортивної школи. Унаслідок цього у будівлі було змінено центральний фасад та знищено значну частину настінних фресок і внутрішнього оздоблення. У 1990 році костел отримав статус пам'ятки архітек-

тури. У 1991 році храм повернули вірянам і відновили богослужіння. З цього часу розпочалися поступові роботи з відновлення історичного вигляду будівлі. Сьогодні храм є частиною Дубенський історико-культурний заповідник і залишається важливим духовним та історичним об'єктом міста.

Релігійне життя Волині, зокрема на території Дубенщини, відігравало важливу роль у формуванні духовної та культурної традиції регіону. Римокатолицька церква стала одним із головних осередків духовного життя польського населення. Незважаючи на складні історичні обставини, зокрема політику Російської імперії та переслідування в радянський період, католицька громада зуміла зберегти свої релігійні традиції. Відновлення діяльності костелу наприкінці XX століття стало важливим кроком у відродженні духовного життя та історичної спадщини міста.

Соціально-економічний розвиток польської громади на Волині, зокрема на території Дубенського округу, формувався под впливом складних історичних та політичних процесів, що відбувалися в регіоні протягом XVIII-початку XX століття. Витоки польського землеволодіння на цих землях сягають ще литовської доби. Після входження Волині до складу Речі Посполитої у 1569 році відбулися суттєві зміни у структурі земельної власності. У цей період поряд з великим магнатським землеволодінням активно формувалося шляхетське господарство, а процес полонізації частини місцевої української шляхти призвів до посилення польського впливу на економічне життя краю.

Після приєднання Волині до Російської імперії у 1793 році уряд почав проводити політику, спрямовану на обмеження впливу польського населення в регіоні. Особливо помітними ці заходи стали після польського повстання 1831 року. Унаслідок адміністративних реформ близько 81 тисячі польських шляхтичів було переведено до стану міщан або однодвірців, що суттєво послабило соціальні позиції польської шляхти.

Після подій 1863 року репресивна політика щодо польських землевласників посилювалася. Частину маєтків було конфісковано, а їх власників висилали до віддалених районів імперії. Так, у серпні 1863 року подібні заходи були засто-

совані до землевласників Глембовського та Моржицького . Важливим кроком у цій політиці став закон від 10 грудня 1865 року, який забороняв особам польського походження купувати поміщицькі маєтки у західних губерніях Російської імперії. Водночас землі, що переходили у власність держави, передавалися російським чиновникам і дворянам на пільгових умовах.

Попри ці обмеження, польські землевласники продовжували відігравати важливу роль у господарському житті Волині. За статистикою, у 1860 році приблизно 90 % поміщицьких земель регіону перебувало у власності польських дворян. Селянська реформа 1861 року дещо змінила структуру землеволодіння, проте не знищила економічного впливу польської шляхти. Площа поміщицьких земель у Волинській губернії скоротилася з 4,8 млн дес. до 3,8 млн дес., що становило 65,8 % від попередніх володінь [16].

Статистичні дані другої половини XIX століття демонструють значну присутність польського населення серед власників земель. Зокрема, у 1885 році у Волинській губернії налічувалося 7596 землевласників, з яких 5727 були поляками (75 %). Російських землевласників було значно менше -1479 осіб (19,5 %). Польським власникам належало приблизно 1,9 млн дес. землі, що становило 69 % усіх приватних земель, тоді як російські поміщики володіли 663 тис. дес. (24 %) [48].

У Дубенському повіті також спостерігалася значна частка польських землевласників. За наявними статистичними даними, тут налічувалося 361 землевласник, серед яких 50 % становили поляки, тоді як 44 % -росіяни. Наприкінці XIX століття у Дубенському повіті функціонувало 100 польських маєтків, які володіли 91813 десятинами землі. Значні земельні площі перебували у власності відомих польських магнатських родин. Серед них особливе місце займали родини Потоцьких, Браницьких та Сангушків, які разом володіли приблизно 800 тисячами десятин землі [41]

Наприклад, граф В. Браницький мав у власності чотири маєтки площею 75,5 тис. дес., тоді як М. Браницька володіла п'ятьма маєтками загальною площею 97,9 тис. дес. На території Дубенського повіту також існували значні

польські маєтки. Так, у селі Острожець маєток площею 7 тис. дес. належав графу А. Ледоховському, а в Млинові маєток розміром 5,1 тис. дес. перебував у власності графа М. Ходкевича.

Господарство Волині в цей період мало переважно аграрний характер. Основна частина населення займалася сільським господарством. За статистичними даними, 91,2 % населення регіону було зайнято в землеробстві [16]. Значні земельні ресурси перебували у власності великих поміщиків та магнатів, а також церковних установ. Селянам належало лише 42,5 % усієї земельної площі Волинської губернії, що свідчило про високу концентрацію землі у руках великих власників. У господарствах польських землевласників поступово впроваджувалися нові аграрні технології. У великих маєтках використовували сучасну сільськогосподарську техніку та вирощували більш продуктивні сорти культур. Особливу увагу приділяли вирощуванню цукрових буряків, а також розведенню породистої худоби та коней.

Водночас у селянських господарствах зберігалися традиційні форми земельних відносин, зокрема сервітутні та чиншові права. Сервітуту давали можливість користуватися поміщицькими луками, лісами або пасовищами. За статистичними даними, у 1896-1899 роках із 126351 селянського двору 89432 (70,8 %) користувалися сервітутними правами.

Зростання чисельності населення та обмеженість земельних ресурсів сприяли підвищенню вартості землі. У період 1854-1914 років ціни на землю зросли на 615 %. У зв'язку з цим поширеною формою землекористування стала оренда. Наприклад, у чотирьох повітах Волинської губернії 11443 селянські господарства орендували 29020 дес. землі, причому значна частина з них була малоземельною або безземельною. Польські колоністи також активно користувалися орендою землі. Так, 4538 польських колоністів орендували 29080 дес., що становило приблизно 6,5 дес. на одне господарство, тобто у кілька разів більше, ніж у середньому селянському господарстві.

Важливе місце в житті польської громади Волині займала культурно-освітня діяльність. Польське населення намагалося зберігати свої національні

традиції, мову та культурні особливості. Значну роль у цьому процесі відігравали освітні установи, книгарні, бібліотеки, а також різноманітні культурні товариства.

У містах Волинської губернії поступово формувалася мережа культурно-освітніх установ. За статистичними даними, у регіоні функціонувало 14 книгарень у 9 містах, серед яких були Житомир, Рівне, Славута, Дубно, Ковель, Звягель, Старокостянтинів, Рожище та Острог. Ці книгарні відігравали важливу роль у поширенні літератури, зокрема польськомовних видань, що сприяло збереженню культурної ідентичності польського населення.

Окрім книгарень, у містах діяли бібліотеки, де зберігалися книги з історії, літератури, філософії та релігії. Такі установи ставали осередками інтелектуального життя польської громади. Тут відбувалися зустрічі представників інтелігенції, обговорення літературних творів та актуальних суспільних питань. Бібліотеки також виконували освітню функцію, забезпечуючи доступ до книжкових видань для ширших верств населення.

Важливу роль у культурному житті відігравала система освіти. У містах та містечках Волині діяли державні та приватні навчальні заклади. Значна частина шкіл використовувала польську мову викладання, що сприяло збереженню національної культури та традицій. Навчальні заклади не лише забезпечували базову освіту, але й формували культурне середовище польської громади. У школах вивчали історію, літературу, основи релігії, а також інші гуманітарні дисципліни.

Особливо активним культурне життя стало у міжвоєнний період, коли Волинь входила до складу Польської держави. У цей час виникали різноманітні громадські та культурно-освітні організації. Вони організовували лекції, культурні заходи, літературні вечори та наукові зустрічі. Значну роль у розвитку науки і культури відігравали товариства, зокрема Товариство друзів науки [60]. Подібні організації сприяли поширенню освіти та популяризації наукових знань серед населення.

Важливим елементом культурного життя було також видавництво газет і журналів. Періодичні видання сприяли поширенню інформації, розвитку громадської думки та підтриманню культурних зв'язків між різними польськими громадами Волині. Через пресу поширювалися новини, культурні огляди, літературні твори та наукові статті.

Культурне життя польського населення було тісно пов'язане з релігійними установами. Римо-католицькі костели виступали не лише центрами духовного життя, але й осередками культурної діяльності. При костелах організовувалися релігійні свята, благодійні заходи, освітні заняття для дітей і молоді. Такі заходи сприяли зміцненню громадських зв'язків та формуванню спільної культурної ідентичності.

У містах Волині, зокрема в Дубні, проводилися ярмарки, громадські зібрання та інші суспільні заходи, які також відігравали важливу роль у культурному житті населення. Вони сприяли розвитку комунікації між різними соціальними групами, а також підтримували традиції місцевої громади.

Таким чином, культурне життя польської громади на Волині було досить різноманітним і включало діяльність освітніх установ, бібліотек, книгарень, громадських організацій та релігійних центрів. Ці інституції сприяли збереженню національної культури, мови та традицій польського населення, а також відігравали важливу роль у формуванні культурного середовища регіону.

Польська громада відігравала важливу роль у соціально-економічному та культурному та духовному розвитку Волині, зокрема Дубенського повіту. Незважаючи на обмеження з боку російської влади, польські землевласники зберігали значні земельні володіння та вплив на економіку регіону. Польське населення активно займалося сільським господарством, орендою землі та брало участь у розвитку культурного життя. У результаті діяльності польської громади на Волині формувалося специфічне соціально-економічне середовище, яке суттєво впливало на розвиток регіону.

2.1.3 Польське осадництво та події хх століття.

1921-1939 року за Ризьким мирним договором Західна Волинь опинилася у складі Другої Речі Посполитої. Адміністративним устроєм якого було Волинське воєводство створене 1921 року, з центром у місті Луцьк, та Поліське центром у Пінську. Були також і повіти: Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Кременець, Рівне, Сарни. У цей період майже уся влада перебувала в руках поляків, відбулося зміцнення їхніх позицій на даній території. Зросла і сама кількість населення. Якщо за попередні роки чисельність польського населення становило 9.1% від загальної кількості населення краю, то в 1921 р даний показник значно зріс, і становив 263328 осіб тобто 16,2 % [80, с. 374] З появою осадників даний показник з роками тільки зростав.

Польське осадництво є доволі складним питанням і у наші дні. Здавна їх вважали військовими колоністами, проте слід розуміти і те, що дане переселення було ініційоване політиками польської держави, а не самими людьми, які натомість зробили свій вагомий внесок в господарський та культурний розвиток даного краю.

Історія поселень польських осадників на Волині, бере свій початок, ще з 10 травня 1921 року Маліновський, член Польських національних зборів і один з лідерів Польської робітничої партії, разом з 31 «колегами» внесли проект до сейму про колонізацію на «східних окраїнах» Польщі. Тоді за пропозицією цих соціал-зрадників із ППС, сейм ухвалив закон про величезні кредити для осадників і зобов'язав всі приватні підприємства постачати будівельними матеріалами добраних осадників.

Переселення військових осадників було складним політичним та соціально-економічним процесом. Створення осад пов'язують із аграрними реформам за яким польський уряд виділяв земельний фонд для того, щоб продати ділянки селянам та військовим, і зробити аграрні господарства. Було багато випадків, що землю осадникам надавали за участь у війні проти більшовиків. Багато поселенців походили з рільничих родин.

Варт згадати, що вже на 1 січня 1923 року на Волині осадникам було передано 112 тисяч гектарів землі. В 1925 році сейм асигнував нові кількасот міліонні кредити на будівництво для осадників. Військова колонізація йшла повним ходом так, що вже на 1 січня 1930 року осадникам було передано понад 1 мільон гектарів західно-українських і західно-білоруських земель. Історія осадництва на Волині становить понад 19 років. Їхні господарства становили 1,3% від усіх господарств даної території. Значна частина осадників була депортована «вглиб країни», багато з яких загинуло. Від 12 серпня 1941 р за польсько-радянським декретом про «амністію» частина польських осадників оселялася на території Радянського Союзу, інші потрапляли до польської армії під командування Владислава Андерса.

Друга світова війна мала надзвичайно трагічні наслідки для багатьох народів Центрально-Східної Європи, зокрема для українського та польського населення. У 1944–1945 роках унаслідок міжнародних домовленостей та політичних змін було встановлено новий державний кордон між Українською РСР (у складі СРСР) та Польщею. У цих умовах, під значним впливом радянського керівництва та в рамках політики нових комуністичних режимів, розпочався процес взаємного переселення населення прикордонних територій, який увійшов в історію як польсько-український трансфер населення.

9 вересня 1944 року уряд УРСР та Польський комітет національного визволення підписали спеціальну угоду про евакуацію населення. Польський комітет національного визволення був тимчасовим органом влади у Польщі, сформованим у Москві за підтримки радянського керівництва. Відповідно до підписаної угоди передбачалося проведення переселення населення з обох сторін кордону. У статті 1 документа зазначалося: «...приступити до евакуації всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей...» з території Польщі та «...всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р., які проживають в західних областях УРСР...» [57].

Формально угода підкреслювала добровільний характер переселення. Проте реальний перебіг подій свідчить, що на практиці переселення часто відбувалося під адміністративним тиском і мало ознаки примусового переміщення населення. Саме тому у сучасній історичній літературі ці події нерідко трактуються як депортація.

Офіційно процес переселення українського населення з території Польщі до УРСР тривав з 15 жовтня 1944 року до 15 червня 1946 року. У свою чергу переселення польського населення з території України до Польщі розпочалося 15 листопада 1944 року і завершилося 1 вересня 1946 року. Загалом переселенська кампанія проходила у кілька етапів.

За офіційними статистичними даними, до кінця 1944 року з території Польщі до України було переселено 10 449 родин, що становило 34 864 особи. Упродовж усієї акції переселення до УРСР прибуло понад 482 661 українець, що становило приблизно 97 % від загальної кількості осіб, поставлених на облік [57].

На початковому етапі значну частину українських переселенців направляли до східних областей Української РСР, зокрема до Запорізької, Одеської, Дніпропетровської, Херсонської та Миколаївської областей. Проте багато переселених родин прагнули залишити ці регіони та переселитися ближче до західного кордону. Це пояснювалося надією у майбутньому повернутися до своїх рідних місць проживання. У результаті приблизно 39 % переселенців залишилися у східних областях України, тоді як близько 61 % оселилися у західних регіонах.

Події, пов'язані з переселенням населення, безпосередньо торкнулися і Дубенського краю. У міжвоєнний період цей регіон відзначався значним етнічним різноманіттям. Тут проживали українці, поляки, євреї, чехи та представники інших національних спільнот. Після завершення Другої світової війни етнічна структура населення почала швидко змінюватися.

Згідно з архівними даними про евакуацію польського населення з території УРСР, станом на 31 грудня 1944 року виїхало 4665 осіб польської націона-

льності, що становило 1519 сімей. Станом на 25 січня 1945 року заяви на виїзд до Польщі по Рівненській області подали 37 067 осіб (80 % від загальної кількості), однак фактично на тот час виїхало 7397 осіб, або 2419 сімей. У той самий період на територію області з Польщі прибуло 400 українців (106 сімей) [54].

За даними українських дослідників Сергія Ткачова та Володимира Сергійчука, із західних областей Української РСР до Польщі було переселено 789 982 особи. Серед них 746 993 становили етнічні поляки, 30 406 – євреї, а 1258 осіб належали до інших національностей, зокрема до змішаних родин. Із цієї кількості приблизно 69 тисяч осіб походили з території Рівненської області. Частина цього населення проживала і на території Дубенського краю.

Евакуація польського населення проводилася організовано під контролем радянських органів влади. У розпорядженні Головного представника уряду УРСР від 4 листопада 1944 року зазначалося: «...до 15 листопада 1944 року закінчити оформлення документів на виїзд польських громадян в Польщу. З 15 листопада 1944 року розпочати евакуацію населення. Перевезення польського населення організувати гужовим транспортом через контрольні-пропускні пункти до польського кордону...» [54].

Переміщення населення здійснювалося як залізничним транспортом, так і підводами. Для більшості родин це означало вимушене залишення своїх домів, господарств та родинних могил. Саме тому польсько-український трансфер населення став однією з найбільш драматичних сторінок історії регіону.

Пам'ять про ці події зберігалася упродовж багатьох десятиліть. Колишні мешканці Волині та їхні нащадки нерідко відвідували місця поховання родичів на території України або Польщі. Такі особисті історії ще раз підкреслюють трагічний характер переселення та його глибокий вплив на долі тисяч людей.

2.2 ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ДУБЕНЩИНІ.

2.2.1 Виникнення та формування єврейської громади.

Історія єврейської національної меншини на західноукраїнських землях сягає часів X чи XI століть. Перші групи поселенців прибували на ці території з Криму, Візантійської імперії та Київської Русі. Проте вирішальний вплив на формування громади мали ашкеназі. Це була хвиля міграції з німецьких земель у долині Рейну, яка через територію тогочасної Польщі поступово рухалася на схід. Перша офіційна згадка про присутність євреїв безпосередньо у місті Дубно з'являється у документах 1532 року. В архівних записах того часу вказано, що громада володіла значним стадом у 300 волів, а це свідчило про високий рівень господарського розвитку. Вже у XVI столітті склад мешканців став ще різноманітнішим, оскільки до міста приїхали євреї з Іспанії та французького міста Орлеан.

Після укладення Люблінської унії 1569 року Волинь офіційно увійшла до складу Речі Посполитої. Це спричинило масове переселення єврейських родин углиб регіону. Вони активно розбудовували торгові зв'язки, відкривали ремісничі майстерні та створювали релігійні центри. Громада відігравала ключову роль у кредитних та грошових операціях всієї польської держави, забезпечуючи обіг капіталу в регіоні [36, с. 3].

Надзвичайно трагічним періодом в історії Дубенщини стала визвольна війна середини XVII століття. Козацько-селянські загони часто знищували євреїв-орендарів, бо сприймали їх як представників інтересів польської шляхти. У 1649 році під час повстання під проводом Богдана Хмельницького Дубенський замок став місцем жорстокого протистояння. Коли загін отамана Буняка підійшов до міста, польський воєвода разом із вісімдесятьма жовнірами замкнувся у фортеці. Поляки відмовилися впустити єврейське населення всередину, залишивши людей без жодного захисту перед нападниками. Внаслідок цього біля самих стін замку загинуло від 1100 до 1500 осіб. Серед жертв був і видатний духовний лідер рабин Іегуда га Хасид. Проте громада виявилася стійкою до ви-

пробувань. Дані перепису 1678 чи 1679 року фіксують лише 118 євреїв, але вже через століття їхня кількість зросла до 1533 осіб.

Основою життя громади були кагали. Це були потужні органи внутрішнього самоврядування, які мали фінансові та судові повноваження. Керували кагалами найвпливовіші купці та майстри. Кожного року на третій день Песаху в Дубні проводили вибори рейтманів та 40 мужів-кагальників. Окремі кагали об'єднувалися в окружні сейми, а їхні закони були законом для кожного єврея. Відомий історик Семен Дубнов підкреслював, що такі ради існували у всіх великих центрах розселення і лише маленькі містечка підпорядковувалися сусіднім кагалам [22, с. 118]. Дубенський кагал вважався одним із найвпливовіших у краї і на момент його офіційної ліквідації у 1844 році налічував 2492 чоловіка.

Особливого розквіту Дубно досягло як центр міжнародної торгівлі. Місто розташовувалося неподалік австрійського кордону, що сприяло розвитку транскордонних зв'язків. Наприкінці XVIII століття тут почали проводити масштабні ярмарки та відомі Дубенські контракти. Впливова Рада Чотирьох Земель навіть визнала місто ідеальним місцем для з'їздів, де обговорювали найважливіші питання єврейського життя.

Звичай приїздити на ярмарки був популярним у всій Європі ще з часів Середньовіччя. У Дубні з 1774 року на такі заходи збиралося до 30 тисяч людей щороку. На цих контрактах укладали величезні угоди, купували цілі маєтки та оформлювали великі позики. Коли після поділів Польщі Дубно опинилося у складі Російської імперії, воно стало прикордонним містом. Оскільки скупчення десятків тисяч заможних громадян за 30 кілометрів від кордону вважалося небезпечним, ярмарки перенесли до Києва на Поділ. Проте власник міста князь Юзеф Любомирський офіційно підтвердив усі привілеї для євреїв-торговців, щоб місто не втратило свого значення.

2.2.2 Соціально-економічний і духовний розвиток.

Дослідження історії Дубенщини неможливе без урахування ролі єврейської національної меншини, яка відігравала важливу роль у соціально-економічному та духовному житті регіону. Єврейська громада активно вплива-

ла на розвиток торгівлі, ремесел і фінансових відносин, а також формувала культурно-релігійне середовище.

Осівши на Волині євреї активно будували багато синагог та будинків молитви. Таким чином містечка на даній території ставали справжніми центрами релігійного життя єврейської громади. Синагоги того часу зазвичай не відрізнялися зовнішньою пишністю чи надмірним багатством, адже головним завданням дому молитви була зустріч людини з Богом. Вважалося що архітектурні надмірності не повинні відволікати вірян від духовного зосередження. Всі синагоги без винятку були суворо орієнтовані на Єрусалим.

У шістнадцятому та вісімнадцятому століттях було збудовано головну синагогу і у Дубні. За свої величезні масштаби та вплив на духовне життя вона заслужила почесну назву *Ir Rabbati*, що перекладається як Місто Велике [17, с.112]. Синагога швидко перетворилася на головний осередок єврейської культури на всій Волині. Велика Синагога розміщувалася в самому центрі тогочасного єврейського кварталу міста. Її звели у 1784 році на місці старої дерев'яної божниці шістнадцятого століття яка вже не могла вмістити громаду. На сьогодні ця будівля офіційно вважається найбільшою синагогою на всій території Західної України.

Процес зведення споруди тривав протягом дванадцяти років через складність архітектурного задуму. Завершити масштабне будівництво вдалося лише завдяки особистому сприянню власника міста Дубна та відомого мецената князя Михайла Любомирського. Він виділив значні кошти та будівельні матеріали для завершення робіт. Про цей історичний факт свідчить спеціальна подячна табличка встановлена над входними дверима будівлі. На ній зображено родовий герб Любомирських з ініціалами самого князя а під ними викарбовано фразу Ми знаходимось в Божому Домі та вказано дату новосілля. Це свідчить про високий рівень поваги громади до мецената.

Споруда збудована у стилі бароко та належить до так званого дев'ятипольового синагогального типу. Синагога знаходиться у величній кам'яній споруді висотою 21 метр що робить її однією з найвищих будівель

старого міста. Внутрішній купол та склепіння підтримують 12 масивних колон які побудовані у 4 ряди. Ці колони мають символічне значення адже вони уособлюють 12 колін Ізраїлевих [62, с.14]. Будівля має прямокутну форму в плані з додатковими прибудовами до західного і північного фасадів де розташовувалися приміщення для жінок.

Із самого дня заснування синагоги при ній діяв професійний хор який виконував найкращі твори єврейської літургії. Окрім дорослого існував і відомий дитячий хор який славився своїм співом на всю округу. Дубенські хористи часто виступали в Острозькій синагозі та в інших іудейських храмах Волині чим зміцнювали культурні зв'язки між містами. Товщина стін синагоги була настільки великою що це давало можливість при необхідності виконувати і оборонну функцію захищаючи людей під час нападів.

Під час Першої світової війни будівля сильно постраждала від австрійської артилерії яка завдала значної шкоди даху та фасадам. Відбудувати храм вдалося лише у 1920-х роках силами місцевої громади. З часом виникла проблема з дерев'яною підлогою яка почала гнити від вологи. Через це у 1930 році власник млина на Сурмичах Самуїл Гурвіц разом із тогочасним старостою організували капітальний ремонт . Вони замінили підлогу на міцні та гарні бетонні плити пожертвувавши на цю справу величезну суму в 1000 срібних рублів.

У роки нацистської окупації восени 1941 року в Дубні було створено гетто межі якого проходили якраз біля центральної синагоги. Ця будівля стала свідком трагічних подій коли з гетто було вивезено і розстріляно близько 12 тисяч євреїв. Лише одиницям вдалося врятуватися завдяки милосердю та сміливості жителів Дубна. Після Другої світової війни радянська влада використовувала споруду як склад зерна та промислових товарів. У 1980-х роках у божниці розміщувалася виробнича база реставраційних майстерень. З 1993 року приміщення офіційно входить до складу Державного історико-культурного заповідника міста Дубна. На сьогодні це єдина збережена синагога такого типу на всій Волині. В наш час у споруді триває активна фаза реконструкції щоб повернути їй первісний вигляд.

Аналіз суспільного та духовного життя Волині XVIII століття неможливий без врахування діяльності Якова Кранца, який увійшов в історію як Дубенський Магід [84]. Народившись у 1741 році, він присвятив своє життя проповідницькому мистецтву, ставши одним із найвідоміших майстрів слова своєї епохи. Протягом вісімнадцяти років він обіймав посаду офіційного проповідника в Дубно. Саме цей період став ключовим для розвитку культури регіону, адже Кранц зумів перетворити звичайну проповідь на інструмент виховання та об'єднання громади.

Основою його внеску в духовну культуру стала унікальна методика використання притчі (машаль). На відміну від більшості тогочасних вчених, які зверталися лише до вузького кола освічених людей, Кранц розмовляв мовою, зрозумілою кожному мешканцю міста. Він майстерно використовував образи з повсякденного життя, як-от роботу механічних годинників, торгові угоди чи побутові справи, щоб пояснити глибокі правила моралі та поведінки. Його знаменитий підхід полягав у тому, що він спочатку визначав головну істину, яку хотів донести, а вже потім вибудовував навколо неї цікаву історію. Це дозволяло йому утримувати увагу слухачів і робити навчання доступним навіть для людей без спеціальної освіти.

Соціальний аспект діяльності Дубенського Магіда мав особливе значення для громади. Він виступав як моральний авторитет, який не боявся відкрито критикувати соціальну несправедливість [82]. У своїх виступах Кранц часто засуджував зверхність багатіїв та закликав до турботи про бідних і нужденних. Його щирість принесла йому повагу далеко за межами Волині. Навіть видатні інтелектуали того часу, зокрема Віленський Гаон, цінували його за вміння бачити високий духовний сенс у простих життєвих ситуаціях.

Спадщина Якова Кранца, зафіксована в його основних працях, демонструє високий рівень інтелектуального розвитку Дубенщини в той період. Його діяльність підтвердила, що знання мають справжню цінність лише тоді, коли вони стають частиною щоденного життя кожної людини. Постать Дубенського Магіда залишається важливим прикладом того, як глибока вченість може поєд-

нуватися з людяністю та відповідальністю перед суспільством. Завдяки його праці Дубно утвердилося як один із найважливіших центрів духовного оновлення регіону [44, с. 44].

Важливою частиною соціального та культурного статусу громади було книгодрукування. Євреї як освічена нація вважали друкарство «вінцем усіх наук». Поява власних друкарень на Волині у XVIII ст. стала потужним стимулом для розвитку освіти та національної самосвідомості. У 1794 р. у Дубно було відкрито першу єврейську друкарню, засновником якої став Єгонатан Берхамі з Сілезії. Раніше він працював у друкарні Яна Антоні Кругера в Мазовії та був агентом з продажу книг у Варшаві. Його партнером у Дубні став Міхал Піотровський [65, С.78].

На знак вдячності за дозвіл на діяльність, книги дубенського видавництва містили монограму власника міста – генерала Станіслава Любомирського. До кінця XVIII століття тут встигли видати 23 книги на єврейській мові. На виробництві працювали майстри з різних міст: Натан Файтл бен Яков, Бенджамін бен Цві Хірш із Вишневця та Йозеф бен Шломо з Острога. У 1804 р. в місті з'явилося друге видавництво під керівництвом Аарона бен Джона та Йозефа бен Єгуди Лейба .

З часом єврейське друкарство стало масовим явищем на Правобережній Україні. На Волині виникли потужні центри книговидання в Олексинці (1767), де друкували антихасидські постанови, Корці (1776), Полонному (1783), Славути (1792) та Острозі (1793). Дубенські друкарні займали серед них особливе місце, забезпечуючи літературою не лише місцевих жителів, а й навколишні містечка. Розвиток друкарства в Дубні став фундаментом для збереження традицій громади в умовах правових обмежень Російської імперії .

Після поділів Польщі наприкінці XVIII століття Волинь увійшла до складу Російської імперії. Це стало початком нової та складної сторінки в історії єврейського народу. У 1804 році було утверджено Положення про устрій євреїв яке згодом підкріпили указом від 30 травня 1835 року. Ці державні розпорядження офіційно встановили межі так званої смути осілості для єврейського

населення. Дані обмеження залишалися чинними до самого 1917 року. До цієї зони з українських земель входили сучасні Волинська Подільська Катеринославська Київська крім самого Києва Херсонська Таврійська Полтавська та Чернігівська губернії.

Економічне життя євреїв у цей період було зосереджене у містах та містечках. У 1860 році євреям офіційно дозволили займатися банківською справою що сприяло поживавленню торгівлі в Дубно. В основному у володінні єврейських родин перебували невеликі підприємства такі як цегельні шкіряні заводи та численні ремісничі заклади. Проте з роками становище громади ставало дедалі важчим через постійні законодавчі заборони. З 1861 та 1867 років євреям було суворо заборонено орендувати землю за винятком лише тих випадків коли йшлося про оренду млинів або специфічних виробництв.

Ситуація значно погіршилася 3 травня 1882 року коли було затверджено нові Правила про євреїв [44]. Згідно з ними євреям заборонялося знову селитися поза межами міст та містечок. Також було зупинено укладання будь-яких договорів на купівлю чи оренду нерухомості поза межами міських поселень. Окрім того влада заборонила євреям торгувати у неділю та під час великих християнських свят що завдавало величезних збитків місцевим купцям адже саме в ці дні в містах відбувалися найактивніші базари.

Попри всі ці жорсткі заборони життя в громаді продовжувалося. Нерідко проводилися таємні орендні угоди євреїв із поміщиками які потребували досвідчених управителів для своїх маєтків. Внаслідок цього в період з 1861 по 1884 роки кількість землі куплена євреями була у 2,2 рази більшою ніж у простого сільського населення [9, с.523]. У самому Дубенському повіті ситуація з землею виглядала так: із 19,771 десятини всієї землі в оренді перебувало 18.943. З цієї кількості 100 десятин належало євреям землеробам а 728 десятин були у власності євреїв землевласників що складало понад 6 відсотків загальної кількості землі повіту.

На початку XX століття єврейське населення у регіоні продовжувало стрімко зростати. За даними Пам'ятної книжки Волинської губернії у 1912 році

в самому місті Дубно єврейське населення складало 10,749 чоловік. У всьому Дубенському повіті проживало понад 26 тисяч євреїв а у сусідньому Здолбунові налічувалося 1,345 осіб. Громада була важливою частиною міського життя не лише в торгівлі. На початку Першої світової війни в Дубенському повіті працювало 18 лікарів і 7 з них були євреями. Також у місті діяло 17 офіційних духовних осіб які опікувалися релігійним життям громади.

Соціальна взаємодопомога була на високому рівні. У місті була відкрита спеціальна їдальня для бідних євреїв де кожен міг отримати підтримку в голодні часи. Однак через постійний тиск влади та економічні труднощі багато людей замислювалися про еміграцію. У 1920-1930 роках у Дубно почав активно працювати спеціальний Комітет під керівництвом пана Ліпіна. Ця організація займалася купівлею землі у Палестині для переселенців. Євреям які добре володіли робочими або сільськогосподарськими навичками видавали спеціальні довідки. За цими документами люди вирушали в дорогу в пошуках кращої долі за межами Російської імперії залишаючи Дубно назавжди.

2.2.3. Голокост на Дубенщині та Праведники народів світу: історико-соціальна ретроспектива.

Трагедія Голокосту на теренах Дубенщини є однією з найбільш трагічних і водночас детально задокументованих сторінок «Голокосту від куль» у Західній Україні. Для розуміння масштабів катастрофи необхідно проаналізувати демографічний та соціально-економічний стан регіону напередодні війни. Місто Дубно протягом століть формувалося як стратегічний центр Волині, де єврейська громада відігравала провідну роль. Згідно зі статистичними даними, у 1931 році в Дубні проживало 7 364 євреї, що становило понад 58% від загальної кількості мешканців [73]. Загалом на Волині чисельність єврейського населення перевищувала 208 тисяч осіб. Громада формувала інтелектуальне ядро краю: понад 70% педагогічного складу, майже половина медичного персоналу та понад 40% театральних акторів належали до цієї етнічної групи. Економічний фундамент регіону також тримався на єврейському підприємстві, про що свідчить право власності на понад 400 волинських фабрик [2].

Період 1939–1941 років, пов'язаний із приходом радянської влади, став передмовою до майбутніх потрясінь. Репресії проти заможних верств та конфіскація майна дестабілізували громаду, проте справжнє випробування почалося з перших днів німецької окупації. Нацистська ідеологія передбачала повне фізичне знищення єврейського етносу, і Дубно було обрано одним із центрів проведення масових акцій. Хронологія геноциду розпочалася вже в червні 1941 року, коли першим місцем масових розстрілів став міський стадіон поблизу дороги до монастиря Чорного Хреста. За історичними даними, у цьому місці в 50 ямах було знищено близько 3 500 осіб, а акції вбивств тривали протягом усього окупаційного періоду до березня 1944 року [76].

Окреме місце в історіографії трагедії займають події на колишньому Дубенському аеродромі. Це місце стало свідченням звірств, зафіксованих у спогадах очевидців, зокрема німецького штатного офіцера Акселя фон дер Буше та інженера Германа Фрідріха Гребе. Фон дер Буше описував методичність нацистського терору, згадуючи величезні прямокутні рови, біля яких вишиковували голих людей незалежно від віку та статі. Особливо вражаючим у його свідченнях є опис гідності приречених: сім'ї обіймалися перед лицем смерті, не було чути криків чи благань, панувала «ідеальна тиша», яку переривали лише постріли [4]. Саме цей досвід споглядання масового вбивства протягом дводенної акції став поворотним моментом для Акселя, спонукавши його до участі в антигітлерівському опорі. Державна надзвичайна комісія після війни підтвердила ці свідчення, виявивши на аеродромі 5 великих ровів, де тіла лежали у 15 рядів, а загальна кількість жертв перевищила 8 000 осіб [31, С.182].

Географія геноциду на Дубенщині не обмежувалася лише містом. В урочищі «Шибена гора», неподалік села Кліщи́ха, було виявлено поховання 6 000 розстріляних, що знаходилися на глибині чотирьох метрів. Жахливим прикладом цинізму окупантів став розстріл 25 квітня 1943 року на розі сучасної вулиці Данила Галицького. Напередодні Великодня нацисти влаштували облаву на людей, які приїхали в місто за покупками, захопивши 650 осіб, частину з яких вивезли до Німеччини, а решту стратили. Також значним місцем упокоєння

стало урочище «Палестина» біля районної лікарні, де у 25 братських могилах спочивають 1 750 осіб, розстріляних у період з осені 1943 року по березень 1944 року [58, с.112].

Трагедія охопила і навколишні містечка, такі як Радивилів, де в урочищі Пороховня було вбито близько 4 000 осіб, та Демидівку, де після ліквідації гетто в жовтні 1942 року з 3 000 євреїв вижило лише близько сотні. Підсумовуючи втрати, варто зазначити, що під час Другої світової війни на Дубенщині було фізично знищено близько 12 000 євреїв. Після закінчення Голокосту в регіоні залишилося лише кілька десятків представників цієї громади.

Незважаючи на атмосферу терору, історія Дубна знає приклади виняткової мужності місцевих жителів - Праведників народів світу. Це люди, які в умовах смертельної небезпеки рятували єврейські родини, переховуючи їх у своїх домівках [50, с.98]. Сьогодні меморіальні знаки біля місць масових розстрілів слугують не лише пам'ятником загиблим, а й важливим нагадуванням для майбутніх поколінь про недопустимість ідеологій ненависті. Таким чином, вивчення Голокосту на Дубенщині є необхідною складовою відновлення історичної справедливості та формування національної пам'яті України.

На фоні масштабного та систематичного винищення єврейського населення Дубенщини особливої історичної та моральної значущості набуває діяльність тих місцевих мешканців, які всупереч нацистському терору чинили гуманітарний опір. Звання «Праведник народів світу», що присвоюється державою Ізраїль, стало символом найвищої самопожертви для людей, які безкорисливо рятували євреїв від геноциду. У самому Дубні та його околицях, де загальна кількість жертв сягнула майже 17 000 осіб, цей подвиг здійснили десятки сміливців, чії історії сьогодні є невід'ємною частиною регіональної пам'яті про Другу світову війну.

Одним із найбільш вражаючих прикладів колективної мужності є історія родини Кварцяків, яка мешкала в передмісті Дубна. Петро та Марія Кварцяки разом із синами Анатоліушем, Альфредом та Феліксом жили в безпосередній близькості до місця страт на Шибиній горі. Незважаючи на смертельну небез-

пеку, у серпні 1942 року вони прийняли до свого дому 15 євреїв, серед яких було шестеро дітей. Для їхнього переховування Петро Кварцяк облаштував під підлогою незавершеної кімнати сховище завглибшки чотири метри. У цьому підземеллі люди провели майже два роки, причому протягом шести місяців вони перебували буквально під ногами німецьких солдатів, які оселилися в будинку Кварцяків. Сини Кварцяків щодня забезпечували втікачів їжею, вдаючи старанних учнів зі шкільними наплічниками, що дозволило Альфреду Кварцяку згодом отримати звання Праведника народів світу [73, с.1353].

Не менш важливою є діяльність родини Розтроповичів із Радивилова, які врятували немовля Сабіну Каган. Юзеф та Наталія Розтроповичі разом із доньками прийняли до своєї бідної родини дитину, що залишилася сиротою після вбивства батьків. Сабіна виховувалася під іменем Ірена як рідна донька і лише через багато десятиліть дізналася про своє коріння. Схожа доля спіткала і маленьку Лізу Лопатіну, яку врятували Тетяна та Олена Домбровські. Тетяна, працюючи в насіннєвій лабораторії Дубна, змогла вивести дитину та дати їй шанс на життя у своїй родині [64, с.142].

Трагічним символом самопожертви став Міхал Цегельський із села Забокрики Малі. Він тривалий час забезпечував житлом та продуктами єврейських жінок – Розу Белфер, Клару Гроссман та Ету Спектор. У 1943 році Міхал загинув мученицькою смертю під час виконання місії з порятунку, і лише у 2021 році світ офіційно визнав його Праведником народів світу посмертно. Також прикладом вірності довоєнній дружбі є подвиг Івана та Олександри Романюків зі Страклова, які переховували родину Бінштоків спочатку на складі палива, а потім у власноруч облаштованій схованці під будинком. Навіть після загибелі Івана Романюка на фронті вдячні врятовані продовжували підтримувати його вдову

Географія порятунку на Дубенщині включала різні форми допомоги та прихистку. Сім'я Архитюків протягом чотирьох років забезпечувала підпілля групі єврейських жінок, а Денис Ващишин переховував 12-річну Фейгу Фішман на стогах сіна після того, як її батька було вбито в лісі. Важливою була і роль

української родини Бочкових, які потайки приносили їжу своїм сусідам у гетто, демонструючи солідарність у найскладніші часи. Духовну підтримку та нову ідентичність для врятованих створювали і представники духовенства, зокрема православний священник отець Гнат Грогуль, який дав прихисток Мір'ям Якір [76, с.224].

Особливе місце в цій ієрархії рятівників посідає німецький інженер Герман Фрідріх Гребе. Працюючи в Дубні, він не лише став свідком масових убивств, а й активно діяв задля порятунку сотень людей, створюючи фіктивні робочі місця та організовуючи евакуацію євреїв до Полтави. Його подальші свідчення на Нюрнберзькому процесі стали ключовими для засудження воєнних злочинців, що керували розстрілами на Дубенщині. Таким чином, незважаючи на те, що Голокост пережили лише одиниці, чин Праведників Дубенщини залишається фундаментом для вивчення гуманізму та морального опору в умовах тотального знищення .

2.3 ЧЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ДУБЕНЩИНІ.

2.3.1 Винекнення чеських поселень.

В історії України є чимало прикладів про утворення поселень чехами та словаками. Проте наймасовіше переселення припадає на 1860-1870-ті рр. Спричинене це було скасуванням кріпацтва 1861 року та тим, що царський уряд дешево продавав польські маєтки, які конфіскували у учасників «січневого» повстання [79]. Для Російської імперії чеське переселення на українських землях було вигідним. Вони вбачали в них опору на противагу полякам та українського народу, національні прагнення якого пригнічувалися. Царська влада сподівалася, що чехи як слов'яни швидше асимілюються, але при цьому принесуть у регіон свою високу культуру господарювання, що допоможе швидше підняти економіку після реформи.

Ще однією з причин переселення чехів стало те, що у 1867 році утворилася двоєдина монархія Австро-Угорщина. Чехи та словаки опинилися подвійним національним гнітом, через що спрямували свій погляд в сторону Росії. На слов'янському з'їзді в Москві в 1867 році було започатковано зближення обох сторін. Тоді багато чеських активістів повірили, що в Російській імперії вони зможуть краще зберегти свою ідентичність і отримати більше свободи для розвитку, ніж під владою Австрії [28].

Рівень чеських селян був знатно вищим ніж в українців. Царський уряд надавав чеським поселенцям великі пільги. За імперським указом 10 червня 1870 року чехи-поселенці приймали російське підданство без випробувального п'ятирічного терміну, їх було звільнено на 5 років від сплати державних податків і військових повинностей, дозволено створювати власну церкву та відкривати національні школи. Це зробило Волинь надзвичайно привабливою для переїзду цілими громадами.

Першими організаторами чеських переселень на Волинь стали Франтишек Пржібіл та Йозеф Оліч. Перший, заручившись фінансовою підтримкою потрібних установ, почав агітувати чехів до переселення. З ним прибули перші 14 чехів, які розселилися в Дубенському повіті: Глинську, Семидубах, Ульба-

рові, Мирогощі. Купуючи маєтки та землю, чехи платили по 20-40 карбованців за морг землі, що було в 10 разів дешевше, ніж у Чехії [18]. Окрім низької ціни, їх приваблювала і якість ґрунтів, які при правильному догляді давали значно більші врожаї, ніж на їхній батьківщині.

У 1866-70-х роках на Волинь прибуло 946 чеських сімей, які одержали 17577 десятин землі. Середній земельний наділ для них становив 8-15 моргів, а українським селянам максимальний був 6,8 морга. На Рівненщині чехи поселилися в утвореній Глинсько-Чеській та Дубенській волостях. Прибувши на Волинь, чехи зрозуміли, що вони перебувають у зовсім іншому середовищі. Був інший характер місцевості, стиль життя мешканців, їх одяг, помешкання, спосіб господарювання, обробка землі, а також релігія та звичаї.

Я. Вацулик у своїй праці описував, що чехи приходили в інший світ, який дивував їх господарськими та суспільними відмінностями. Вони зіткнулися з патріархально-феодальним ступенем господарства українського села, де зовсім не вирощувались кормові культури і дуже мало садили картоплі. Поле здебільшого розпушувалось сохою, жали і молотили лише вручну, а про удобрення землі гноєм місцеві селяни майже не знали. Примітивний стан землеробства відбивався на всьому способі життя і рівні культури тодішнього села [4].

З приходом чехів на наших землях почали активно вирощувати нові культури, такі як конюшина, хміль та цукрові буряки. Саме завдяки чехам Волинь з часом стала одним із головних центрів хмелярства в усій імперії. Вони також внесли багато нового у тваринництво, розводячи кращі породи худоби, а ще значно розвинули садівництво та бджільництво, використовуючи сучасні на той час методи. Чехи будували власні млини, броварні та невеликі заводи, що давало роботу і місцевим мешканцям [7].

У Державному архіві Рівненської області зберігаються справи про здійснення купчих крепостей між поміщиками та чехами. Серед них є цікава справа про продаж поміщиком Рогозинським частини села Вовкової Дубенського повіту в 1871 році [19]. Також відомо, що Ф. Пржібил купив маєток у поміщиці Брановської в селі Будераж, а в Мирогощі чехи відкупили землі у поміщика За-

леського. Це показує, як активно відбувався процес викупу земель і закріплення чехів на цих територіях.

З часом переселення чехів зменшилися. Причиною стало те, що землю по дешевій ціні купити було вже складно, бо попит підняв вартість угідь. Також у 1874 році на чехів було поширено військовий обов'язок, що позбавило їх однієї з головних пільг. Повністю припливи нових поселенців припинилися у 1892 році через чергове суворе розпорядження влади. Проте наприкінці XIX ст. за даними М. Теодоровича у Дубенських селах все ще мешкало дуже багато чехів. У Підгайцях їх було 298, у Мирогощі – 785, в Ульбарові – 556. А вже у 1912 році у самому Дубно проживало 605 чехів, тоді як у всьому Дубенському повіті їх налічувалося понад десять тисяч осіб [69]. Це була велика і впливова громада, яка суттєво змінила обличчя нашого краю.

2.3.2 Соціально-економічний та духовний розвиток чеської громади Дубенщини.

Діяльність чеських переселенців на Дубенщині у другій половині XIX - першій половині XX століття стала визначальним чинником модернізації всього регіону. Чеська колонізація не була лише переміщенням населення, а являла собою складну соціокультурну трансформацію, що принесла в аграрний та промисловий сектори Волині передові європейські стандарти.

Головним фундаментом добробуту чехів-переселенців було землеробство, яке базувалося на впровадженні прогресивних методів обробітку. На відміну від традиційної для Волині трипільної системи, чехи застосовували багатопільні сівозміни та ретельно враховували особливості ґрунту [69]. Для підвищення врожайності колоністи активно використовували як органічні добрива, переважно гній, який вивозили на поля весною перед оранкою, так і компости та суперфосфати. Технічне оснащення чеських господарств було зразковим, оскільки в роботі масово використовувалися здвоєні плуги, жниварки, молотарки, косарки та снопов'язалки. Основними культурами були пшениця, овес, ячмінь, жито та гречка. Досвід вирощування гречки чехи перейняли в українців, використовуючи її не лише для харчування, а й для розвитку бджільництва.

Важливе місце посідало садівництво, а розсадники в Глинську, Мирогощі та Семидубах, створені на основі привозних живців із Чехії, вважалися кращими в повіті [29, с.384]. Заняття землеробством доповнювалося тваринництвом, зокрема розведенням коней-важковозів як основної тягової сили.

Справжньою економічною революцією стало чеське хмелярство, оскільки перші професійні плантації були закладені ще у 1870 році в селах Мирогоща, Глинськ та Семидуби. Завдяки високій якості волинський хміль реалізовували не лише місцевим броварням, а й на ринки Києва, Харкова, Варшави та Австрії. До 1932 року Волинь посіла третє місце у світовій торгівлі хмелем, а місто Дубно перетворилося на один із чотирьох стратегічних хабів світу поруч із Жатцем, Нюрнбергом та Лондоном [51, с.19]. У місті працювало п'ять хмелярень, де сировину обробляли у промислових сушарках при стабільній температурі 60°C. Навіть у середині 1930-х років Дубенський повіт залишався лідером галузі, маючи під хмелем близько 960 гектарів землі, що значно перевищувало показники Рівненського чи Луцького повітів.

Промисловий сектор доповнювався броварством та ремеслами, де чехи швидко витіснили конкурентів завдяки багатовіковим традиціям. У селі Молодова працювали відомі майстри, зокрема коваль Володимир Чорногорський, слюсар Йозеф Гелбрих та торговець Йозеф Бабка, який забезпечував населення промисловими товарами. Тут також діяли дві цегельні, одна з яких належала родині Альбрехтів. Побут чехів вирізнявся раціональністю, оскільки будинки зводили муровані, під черепицею, з великими дворами та глибокими підвалами. Усередині осель завжди панувала охайність, а на стінах розміщували портрети чеських діячів та вишиті тексти з повчальними висловами [19]. Харчування було специфічним, оскільки чехи вживали багато овочів, кнедлики з ягодами чи маком, а серед напоїв надавали перевагу натуральній каві та власному пиву.

Освіта була ключовим пріоритетом громади, тому власним коштом чехи будували школи та забезпечували вчителів житлом і гідною зарплатою, що становила від 140 до 250 рублів на рік. У Мирогощі, Глинську та Будеражі діяли училища, де викладали не лише загальні предмети, а й музику, садівництво та

ремесла. Зокрема у Мирогощі вчитель І. Свобода інтегрував чеську мову у вивчення всесвітньої історії та географії, а у 1874 році при училищі відкрили вечірні курси для дорослих[26]. Після Першої світової війни активізувалася Чеська матица шкільна, яка опікувалася бібліотеками, яких лише у Дубенському повіті налічувалося сім. Культурне життя зосереджувалося навколо клубів, таких як Чеська Бесіда у Здолбунові, та аматорського театру в Молодові під керівництвом Йозефа Тенгнера. Колектив мав власну сцену з професійною завісою Ян Гус проповідує народу, створеною майстром Йозефом Вернером.

Спортивний рух був представлений організацією Сокіл, заснованою у 1932 році, яка займалася фізичним та патріотичним вихованням молоді через заняття футболом і волейболом [79]. Важливим елементом громадського життя була пожежна команда, створена у 1927 році під керівництвом Йозефа Тенгнера. Вона налічувала 30 чоловіків та 10 жінок-самаритянок, мала власний духовий оркестр Йозефа Бабака та сучасне обладнання для боротьби з вогнем.

Релігійне питання було одним із найскладніших, оскільки більшість чехів приїжджали як римо-католики, проте російська влада прагнула обмежити вплив Ватикану через підтримку гуситських парафій, як у селі Підгайці. Вирішальним фактором став указ 1892 року, який дозволяв купувати землю лише православним, що спричинило масовий перехід колоністів у православ'я, кількість яких до кінця XIX століття перевищила 18 тисяч осіб. Попри офіційну зміну конфесії, чехи зберігали внутрішню солідарність та власні традиції, що дозволяло їм уникати повної асиміляції та залишатися провідною спільнотою краю.

Духовне життя чеської громади Дубенщини було позначене складною релігійною трансформацією, яку дослідники вважають одним із найдраматичніших аспектів їхньої адаптації. Попри те, що на момент міграції переважна більшість переселенців (близько 97%) належали до римо-католицької церкви, імперський уряд вбачав у них інструмент для послаблення польського католицького впливу на Волині. Російська адміністрація прагнула розірвати зв'язки чехів із Ватиканом, запропонувавши натомість створення особливого церковного устрою. Цей процес збігся з періодом чеського національного відродження піс-

ля 1848 року, коли в самій Богемії традиційний католицизм почав поступатися місцем реформаторським течіям – гуситству та єванелізму [75 с.66].

Офіційний Петербург декларував лояльність до релігійних уподобань колоністів, намагаючись представити гуситство як «слов'янську віру», близьку за духом до православ'я. У 1870 році газета «Киевлянин» відкрито зазначала, що на чехів покладено завдання створити особливу релігійну форму, яка б внесла розкол у сереводище місцевих католиків. Цю ідею підтримували й чеські лідери, зокрема Франтішек Палацький та Ладіслав Рігер, які під час слов'янського конгресу в Москві наголошували на історичній опозиції чехів до католицизму. Вже у 1872 році за ініціативи Ф. Пршібила та І. Оліча на Волинь прибули чеські священники Я. Саска та В. Грдлічка для формування перших гуситських парафій, головним осередком яких у Дубенському повіті стало село Підгайці.

Однак релігійна ситуація залишалася неоднорідною. Статистика 1877 року свідчила, що понад половина переселенців (1231 сім'я) ідентифікували себе як гусити, тоді як 1043 родини залишалися вірними католицизму, а православ'я на той момент сповідували лише 18 сімей. Православне духовенство тривалий час ставилося до чехів стримано, чим скористалися польські ксьондзи, які активно проповідували в колоніях Дубенщини. Критична точка настала наприкінці 1880-х років, коли царський уряд перейшов від підтримки гуситства до політики відкритого навернення чехів у православ'я.

Економічний примус став вирішальним інструментом у цій політиці. Указ 1884 року обмежив права іноземців на землю, а постанова 1892 року дозволила купувати волинські наділи лише тим чехам, які прийняли православ'я. Це спричинило хвилю масової зміни конфесії: за короткий період до православної церкви приєдналося понад 5,5 тисячі осіб. Такий крок викликав гостру критику з боку католицьких кіл, зокрема редактора часопису «Obrana» Ф. Жака, який звинувачував уряд у переслідуваннях [13]. Збереглися свідчення В. Веселака з села Митниця про зневажливе ставлення ксьондза Л. Тузинкевича до чехів, які «продали душу за клаптик землі».

Попри тиск та суспільний осуд, процес конфесійної інтеграції тривав до кінця століття. Згідно з даними перепису 1897 року, з понад 27 тисяч чехів Волині вже 18 323 особи були православними, тоді як католиками залишалися 7 916 осіб. Така динаміка свідчила про те, що під впливом соціально-економічних чинників значна частина чеської громади Дубенщини була інтегрована в офіційне релігійне середовище імперії, що стало завершальним етапом формування їхнього специфічного духовного статусу в краї.

2.3.3. Чеська громада Дубенщини в роки Другої світової війни та повоєнний період.

Друга світова війна та встановлення нацистського окупаційного режиму стали початком руйнації унікального господарського та соціокультурного устрою чеських поселень на Дубенщині. Окупаційна адміністрація розглядала регіон виключно як ресурсну базу, запровадивши жорстку систему управління через крайсландвіртів. У місті Дубно зосереджувалася влада гебітскомісара, а безпосередній нагляд за господарською діяльністю здійснював ландвірт у Варковичах. Для місцевого населення, зокрема й чехів, були встановлені виснажливі норми поставок продовольства для потреб Рейху. Кожен мешканець мав право змолоти для власних потреб лише 15 кілограмів зерна на місяць, причому німці суворо вимагали додавати до житньої муки 33 відсотки ячменю для зниження її якості [70, с. 124]. Конфіскація молочних сепараторів та примусове закриття промислових олійниць призвели до технологічного регресу господарств. Селяни були змушені повернутися до використання ручних жорен та примітивних ступ. В умовах повної відсутності цукру, який замінювали саморобним сиропом із цукрового буряка, та дефіциту солі, що цінувалася на вагу золота, основним засобом виживання та розрахунку стала самогонка. Її виготовляли у значних обсягах як універсальну «валюту» для обміну на одяг, дефіцитні промислові товари або як засіб підкупу окупантів для порятунку від арешту [26].

Адміністративний контроль посилювався діяльністю допоміжної поліції шуцманів, які разом із представниками крайсландвіртів проводили тотальні ревізії подвір'їв. Вони перевіряли комори, льохи та стайні, вилучаючи приховані

запаси масла, сметани та зерна. За самовільний забій худоби без офіційної довідки про виконання м'ясозаготівельних норм загрожували жорстокі покарання: від побиття та штрафів до розстрілу з повною конфіскацією майна. У відповідь на цей тиск у жовтні 1941 року виникла чеська антифашистська організація Бланік. Її інформаційним центром була нелегальна газета Глашател під редакцією Йозефа В. Рейзека. Через постійні облави друкарню приховано переносили з села Московщина до села Зборів. У поселеннях Гільча, Купічов та Чеські Новини чехи формували загони самооборони [83]. У 1943 році, під час загострення польсько-українського конфлікту, Бланік дотримувався тактики збройного нейтралітету задля збереження життів громади, попри постійні погрози радикальних груп про насильницьку депортацію чехів на собаках [53, с. 59].

Трагічною кульмінацією окупаційного терору стала каральна операція в селі Молодава влітку 1943 року. Після ліквідації німецького загону бійцями УПА на підвір'ї родини Маркових, нацисти розпочали масову розправу. На місцевому цвинтарі було зібрано 30 заручників, серед яких опинилася Антоніна Нерад, чия сім'я володіла відомою майстернею з випуску молотарок. Заручників змусили власноруч копати собі спільну могилу. Лише випадкове заступництво солдата, чеха з Відня, дозволило врятувати Маркових, проте окупанти не зменшили кількість жертв і стратили 30 осіб [50]. Мартиролог чеської громади того часу включав родину Моравцових у Яблунівці, Йозефа Жроута на Маївці, а також Йозефа Качірека та Любов Бродську. Навіть після відступу німців у 1944 році репресії тривали: на Маївці були вбиті Олександр Чапек та його 17-річна донька Ольга [34, с. 342].

Попри складні обставини, чеські фахівці надавали вагому технічну допомогу українському підпіллю. Господарський референт ОУН Йосип Павлюк Венус підкреслював роль чеських майстрів у забезпеченні повстанців 85-відсотковим медичним спиртом [56, с. 415]. У селі Чеські Вовковії функціонували великі ремісничі центри, де чехи виготовляли для УПА якісні сідла, упряж та займалися професійним ремонтом трофейної вогнепальної зброї. Окремі представники громади, як-от Тадеуш Глоса Чодак або стрілець Грім, воювали

безпосередньо в повстанських лавах. Наприкінці 1943 року Бланік почав орієнтуватися на радянські сили та 1-й Чехословацький армійський корпус Людвіка Свободи, що стало початком нової політичної траєкторії громади [78].

Остаточним фіналом багатовікової історії чехів на Дубенщині стала Волинська акція 1947 року. Згідно з угодою від 10 липня 1946 року про взаємне переселення, з Волині до Чехословаччини виїхало 10 275 родин, що становило 33 077 осіб. Ці переселенці залишили після себе 4 347 житлових будинків та близько 10 000 господарських споруд. Перший ешелон з репатріантами вирушив зі станції Дубно 30 січня 1947 року [56]. Водночас відбувався зворотний процес: до регіону прибула 2 841 родина українських оптантів зі Східної Словаччини у кількості 12 401 особи. Дубнівське представництво безпосередньо прийняло 3 490 нових поселенців. За залишене у Словаччині майно оптантам виплатили компенсацію в сумі 24 615 359 крон, що становило близько 24 764 крони на одне господарство. Станом на 1 липня 1947 року 1 776 господарств нових мешканців продовжували вести індивідуальне господарювання, попри посилений тиск радянської влади щодо колективізації. Це масштабне переміщення населення остаточно ліквідувало чеські колонії як етнічні осередки, завершивши період активного чеського впливу на модернізацію та економіку Дубенського краю.

2.4 НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ДУБЕНЩИНІ.

2.4.1 Виникнення німецьких колоній.

Вперше німецькі громади з'явилися на території України ще за часів Галицько-Волинського князівства. В основному це були ремісники, які приїздили сюди, щоб забезпечувати потреби тогочасної знаті. До кінця 80-х років XVIII століття німців у нашому краї було небагато, і мешкали вони переважно в містах, не створюючи великих сільських поселень. Справжнім поштовхом для масової появи німецьких колоній став указ Марії Терези про іноземців від 1749 року. Згідно з ним, представники будь-якої національності могли вільно оселятися на її землях. За це поселенцям давали серйозні привілеї: їх звільняли від сплати будь-яких грошових податків на 10 років та повністю звільняли від військової служби. Держава мала конкретну мету — підняти рівень культури та господарства за рахунок знань і праці цих іноземців.

Серед перших, хто прибув сюди, були німці-меноніти. Це представники протестантської течії, які принципово не визнавали насильства. Щоб уникнути служби в німецькій армії, вони тікали до Росії, оскільки Катерина II дала слово не призивати їх до війська [32]. Так німці почали займати вільні волинські землі. Відомо, що у 1800 році в селі Малі Загорчики (Дубенський повіт) оселилося кілька родин менонітів. А у 1805 році ще 11 сімей заснували поселення біля Вигнанки. Для цього вони ще у 1800 році уклали договір з Климентієм Високовським, архімандритом Лубенського базиліанського монастиря. Поселенці взяли в оренду чималі площі: 38 десятин землі під оранку та 14 десятин для сінокошу. Саме поява таких нових колоній спричинила швидкий ріст чисельності німецького населення.

Цікаво, що німці часто селилися саме біля боліт. Причина була простою - ці ділянки коштували набагато дешевше. Поміщикам це теж було вигідно, бо вони могли здати в оренду навіть ті землі, які були майже непридатні для ведення сільського господарства. Проте не всім жилося легко. Наприклад, німці-ткачі в Дубно опинилися в дуже важкому економічному становищі. Через при-

мітивні верстати та інші труднощі вони не змогли конкурувати і були змушені покинути ткацтво, щоб зайнятися чимось іншим.

Масове переселення німців почалося в 30-х роках XIX століття. Головною причиною стало польське повстання 1830-1831 років. Німці, що жили на етнічних польських землях, підтримали російського царя, через що поляки почали їм мститися. Тому з 1831 по 1838 рік на Волині з'явилося ще 200 німецьких колоністів. До середини століття на Волині вже нараховували 3 тисячі німців, а великі колонії розрослися до сотні господарств. В архівах збереглися дані, що німці мали обов'язково отримати новий паспорт протягом року після прибуття, інакше їх виганяли за межі імперії.

Новий стрибок чисельності німців відбувся після 1861 року, коли скасували кріпацтво. У великих маєтках катастрофічно не вистачало робочих рук, тому поміщики почали здавати землю в оренду. Закон від 19 лютого офіційно дозволив віддавати землю іноземцям. Також вплинуло польське повстання 1863 року: німці тікали з Привіслянського краю, де йшли бої, у спокійніші райони. Після придушення повстання пільги для іноземців скасували, але на Заході та Південному Заході імперії умови все одно залишалися вигідними. Щоб витіснити «польський вплив», влада масово забирала польські землі. Їх віддавали російським землевласникам, але ті не хотіли там працювати. Тому за указом від 23 березня 1863 року було вирішено залучати заможних іноземців, яким ці землі здавали в оренду, щоб угіддя не занепадали.

Царський уряд повністю підтримував німців. Їхнє життя було чітко розписане в законах та інструкціях. В документах того часу прямо зазначалося, що іноземні поселенці, які стали російськими підданими, мають такі ж права, як і селяни, але й зобов'язані виконувати всі державні, земські та мирські повинності, платити податки та нести натуральні повинності.

За період з 1875 по 1882 рік у Росію переїхало понад 164 тисячі підданих Німеччини та майже 190 тисяч підданих Австрії. Хоча пізніше цей потік став слабшим. У 1883 році на Волині було 15 747 німецьких господарств. Близько 69

тисяч німців мали російське підданство, а понад 18 тисяч залишалися іноземними громадянами [10, с. 664].

Наприкінці XIX століття ситуація змінилася. З 1870-х років німців зобов'язали служити в армії. Це змусило менонітів масово виїжджати до Канади. На початок XX століття від їхніх колоній на Волині залишилися тільки Софіївська та Жозефін. Загалом у XX столітті на Волині налічувалося 300 німецьких поселень (це майже 47 тисяч колоністів). На 1912 рік у самому Дубно мешкало 230 німців, у Дубенському повіті їх було значно більше – 7858, а в Здолбунові – 251 людина [42].

Після Столипінської реформи та з початком Першої світової війни німцям стало зовсім важко. Багато колоній просто ліквідували. У 1915-1916 роках влада почала масово вивозити (депортувати) німецьких колоністів. Волинський губернатор у червні 1916 року звітував, що з губернії виселили майже 116 тисяч німців. Газета «Новое время» у червні 1915 року писала, що на окупованій армією Волині до держави перейшло 7,5 тисяч німецьких землеволодінь, а це майже 99 тисяч десятин землі [61, с. 251].

2.4.2 Соціально-економічний і духовний розвиток.

У 1920-30 роки домінуюче місце населення на Волині займали українці поляки та євреї а німці ж становили 2% від загальної кількості мешканців краю [36, с.384]. Повернення німців на Волинську землю після Першої світової війни тривало декілька років і у 1921 році на Волині проживало лише 24 960 німецьких колоністів проте у 1931 році польська статистика зафіксувала вже 46 883 німців які мешкали у близько 300 колоніях [37, с. 438] . Економічний успіх переселенців на Дубенщині став результатом системного підходу що докорінно відрізнявся від побуту місцевого селянства. На прикладі колоній Вейнау та Кайзерталь видно що сім'я прагнула володіти наділом близько 60 десятин землі а середня вартість такого господарства становила 3 128 рублів сріблом [67, с. 156]. Майже 40 відсотків капіталу спрямовувалося на будівництво мурованих будинків та господарських споруд з продуманими системами опалення що забезпечувало високу рентабельність товарного виробництва.

Важливим внеском німців стала масштабна рекультивація земель адже колоністи купували заболочені заплави річок та густі чагарники які вважалися непридатними для сільського господарства [33]. Процес перетворення таких територій на родючу ріллю вимагав корчування пнів та створення мережі дренажних каналів що суттєво оздоровлювало екологію через зниження рівня вологості та зменшення поширення хвороб. Паралельно із землеробством фермери розвивали ремесла та розведення тутового шовкопряда а промислове обличчя Дубенщини сформувалося під впливом таких підприємств як Смизький деревообробний комбінат та Дубенський цукровий завод [33, с. 45]. Створені навколо них системи теплопостачання та житлові мікрорайони до сьогодні залишаються основою інфраструктури міст і селищ регіону.

Німецькі поселення активно розвивали національне шкільництво для збереження мови та звичаїв причому у період Першої світової війни на Волині було створено 270 німецьких шкіл де навчалось 9 710 учнів [29, с. 364]. У першій половині 1916 року за німецької окупації ці заклади відкривалися навіть у місцях з невеликою кількістю німців проте багато шкіл не вціліли. У Рівненському повіті до 1921 року з 38 шкіл залишилася 21 а через брак вчителів після депортацій до Росії викладачами ставали просто грамотні селяни [37]. Так у Тучинській парафії з 17 учителів лише 3 мали фахову освіту а решта були обрані громадою кантори. Ці школи підпорядковувалися лютеранському духовенству та Волинському шкільному кураторіуму і називалися конфірмаційними бо готували дітей до конфірмації.

Навчальний рік тривав з листопада до квітня а діти вчилися п'ять днів на тиждень по 32 години в середньому . Духовне життя було центром соціальної згуртованості а релігійна парафія виступала основним органом соціального контролю та підтримки ідентичності. Конфесійна палітра включала менонітів та групи католиків проте домінували євангелічні громади. Церква була ментальним центром кожної колонії тому у Блюменгофі молитовні будинки зводили одночасно з житлом а Юзефіни стали адміністративним центром для мережі

дрібних хуторів [33]. Релігійний уклад визначав ритм життя де знання Святого Письма було обов'язковим для кожного члена спільноти.

У 1928-29 роки на Волині діяло 30 державних початкових шкіл з німецькою мовою викладання проте ситуація змінилася у 1930 роки. Згідно із законами 1932 року канторські школи ліквідовували а замість них засновували державні польсько-німецькі заклади. З 1932 по 1936 рік у Волинському воєводстві ліквідували близько 50 приватних німецьких шкіл що призвело до появи нелегального навчання. У селі Річища Дубенського повіту кантор Льойшнер таємно навчав дітей у молитовному будинку за що був оштрафований на 100 злотих. Хоча у 1940 році історія громади обірвалася через примусове переселення їхній внесок у меліорацію та промисловість залишається частиною ландшафту регіону.

2.4.3 Депортації 1939–1940-х років.

З наближенням Другої світової війни йшлося про певне зближення двох тиранів -Гітлера та Сталіна, які 23 серпня 1939 року уклали німецько-радянський договір про ненапад і додатковий секретний протокол Пакт Молотова-Ріббентропа, в якому говорилося про зони впливу двох держав у Східній Європі [40]. Цей документ став фактичним початком перекроювання мапи Європи, де інтереси тоталітарних режимів важили більше, ніж долі цілих народів.

Проте 1 вересня 1939 року Німеччина нападає на Польщу, і таким чином починає Другу світову війну. У міжвоєнні роки 1921-1939 роки Дубинщина входила до складу Речі Посполитої II. Проте червона армія на чолі з генералом С. Тимошенком вступили на територію Західної Волині. Захоплення цих земель радянськими військами супроводжувалося встановленням нового окупаційного режиму та репресивних порядків.

28 вересня 1939 року був утворений новий німецько-російський кордон, який проходив «лінією Керзона» [15]. Ця межа розділила українські землі, закріпивши радянський контроль над Волинню. Проте не зважаючи на це, по обидві сторони готувалося до великої війни. Одним з признаков цього стало ре-

патріації етнічних німців з Волині. Цей процес відбувався в межах нацистської ідеології повернення німців «додому в Рейх» (акція «Heim ins Reich»).

Це було одним із найчисельніших переселень на початку Другої світової війни. 16 листопада 1939 року між країнами було підписано міжурядовий договір про переселення німців з території, що «відійшла у зону державних інтересів СРСР» і навпаки – українців та білорусів з «колишньої Польщі». Для реалізації цієї угоди на місцях створювалися спеціальні комісії, які проводили облік колоністів та їхнього майна.

У даному документі зазначалися правила депортації. Для людей, які їхали поїздом, заборонялося брати багаж вагою більше 50 кг. Тим, хто переїжджав гужовим транспортом, дозволялося взяти з собою майно, яке влізе в один віз. Більшість мешканців німецьких колоній Дубенщини опинилися перед складним вибором, змушені залишати налагоджений побут за лічені дні.

Михайло Костюк в своїх роботах зазначає: «заборонялося брати цінності із золота, срібла, платини вагою понад 500 грамів на одну особу, друковані видання та фото» [29]. Такі жорсткі обмеження мали на меті не лише економічний грабунок, а й знищення культурних та родинних зв'язків переселенців з їхньою малою батьківщиною.

В більшості випадків колоністів вивозили гужовим транспортом до найближчих залізничних станцій, а потім потягом за новий кордон. Про депортацію німців писав у своїх спогадах і Волошенко Сава Васильович, який на той час був головою Тимчасового управління міста Дубно та Дубенського повіту. Він описував ці події так:

«Кампанія з організації відправлення з Радянського Союзу до Німеччини німців-«колонізаторів» була завершена у встановлений термін. Вдень і вночі кілька дів йшли обози з майном на залізничну станцію Дубно, звідки ешелони з людьми та вантажем відправлялися на захід. Суворі зима не вшухала. Дороги, якими рухався транспорт, залишалися занесеними глибоким снігом, шар якого сягав 2-х і 3-х метрів завтовшки. Німці намагалися вивезти якомога більше різного майна, але через бездоріжжя вони змушені були частину вантажів, сільсь-

когосподарський інвентар, меблі, мішки з зерном та борошном скидати з саней у сніг, оскільки у коней не вистачало сил тягти все те, що хотілося вивезти їхнім господарям».

Мала частина волинських німців залишилася на Західній Волині. Німецька окупаційна влада надала їм статус «фольскдовичів». Під час німецько-радянської війни на окупованій німецькою армією території України нараховувалось бл. 200 тисяч фолькодойчів, яким нацисти надали певні привілеї. Проте ці привілеї стали для них фатальними після повернення радянської влади.

Але згодом більшість з них була звинувачена вже радянськими каральними органами у співробітництві з окупантами, засуджена на тривалі терміни ув'язнення та депортована у північні області Радянського Союзу [11]. Трагедія цих людей полягала в тому, що вони стали заручниками політичних ігор двох режимів.

Депортація німців з Волині була доволі трагічною для них, адже вони мали покинути землі, на яких проживали майже 100 років. Цей процес призвів до повної зміни етнічного складу багатьох населених пунктів регіону [66].

На 1 вересня 1944 року в Рівненській області проживало лише 108 етнічних німців. Колись потужна німецька громада Дубенщини практично зникла, залишивши по собі лише історичну пам'ять та архівні документи.

РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ДУБЕНЩИНИ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.

3.1 Сучасний стан національних громад Дубенщини.

Сучасний стан національних громад Дубенщини є результатом тривалого історичного співіснування різних етносів на теренах Волині. В умовах незалежності України державна політика сприяла тому, що національні меншини регіону змогли перейти від простого збереження традицій у вузькому родинному колі до активної громадської та культурної діяльності. Етнополітична ситуація в країні характеризується високим рівнем толерантності: представники різних народів не лише зберігають власну ідентичність, а й відчують себе невід'ємною частиною української політичної нації.

Статистичний аналіз, заснований на даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року, показує, що Дубенщина є переважно українським регіоном, проте з вираженими осередками інших етносів. У місті Дубно проживає близько 38,7 тисячі осіб. Українці становлять 95,2%, що свідчить про високий рівень національної консолідації. Другою за чисельністю групою є росіяни (3,6%), третю позицію займають білоруси (0,3%). Окрему роль у житті міста відіграють невеликі, але згуртовані групи поляків (0,2%), чехів (0,12%), ромів (0,2%) та вірмен (0,1%). Сільська місцевість Дубенського району ще більш однорідна — українці складають тут близько 99%.

Польська громада Дубна має глибоке коріння та розвинену структуру. Основним осередком є Громадська організація «Дубенське товариство польської культури», яку багато років очолює Казимир Францевич Бобер. У травні 2024 року організація відзначила своє 30-річчя, що стало важливою загальноміською подією. Урочистості біля костелу святого Йоана Непомука включали благодійні заходи на потреби Збройних Сил України, що підкреслює патріотизм польської меншини. Освітня діяльність товариства базується на роботі суботньо-недільної школи, де учні вивчають мову та історію, отримуючи сертифікати міжнародного зразка. Культурний складник забезпечують ансамблі «Дубенчанки» та «Барка».

Чеська спільнота Дубенщини представлена товариством «Стромовка», яке у 2024 році також відзначило 30-річчя діяльності. Історія чехів на Волині налічує понад 160 років, і сучасні нащадки переселенців із Глинська та Страклова активно працюють над збереженням свого родоводу. Під керівництвом Світлани Магель громада видала п'ятий збірник «Чехи на теренах Волині», куди увійшли унікальні архівні документи. Громада підтримує постійний зв'язок із Генеральним консульством Чеської Республіки у Львові. Єврейська громада сучасного Дубна, хоч і є нечисленною, зберігає величезний культурний вплив. Проєкт «Shtetl Routes» виділяє Дубно як стратегічний пункт на карті єврейських містечок Європи, фокусуючись на меморіалізації Великої синагоги XVIII століття.

3.2 Збереження історичної пам'яті та культурної спадщини національних меншин.

У контексті окресленого сучасного стану громад, політика збереження історичної пам'яті на Дубенщині в період незалежності базується на принципі визнання багатокультурності та важливості спадщини всіх етносів регіону. Діяльність наукових установ та органів самоврядування спрямована на поглиблене висвітлення внеску польської, чеської та єврейської спільнот у соціально-економічний розвиток краю. Ключову роль у цих процесах відіграють згадані раніше товариства «Стромовка» та Товариство імені К. Любомирського, які виступають головними суб'єктами ревіталізації етнічних традицій. Важливим інструментом такої ревіталізації став Міжнародний фестиваль «У родинному колі», заснований у червні 2005 року, який слугує платформою для презентації матеріальної культури польської, чеської та німецької громад через функціонування етнічних подвір'їв. Участь дипломатичного корпусу Польщі та Чехії у цьому заході підтверджує його значення як інструменту культурної дипломатії.

Науково-дослідна робота Державного історико-культурного заповідника міста Дубно безпосередньо корелює з меморіалізаційними зусиллями єврейської громади, зосереджуючись на збереженні предметів юдаїки, зокрема срібних

тарілей «таці» та сувоїв Тори. Дослідження фондів заповідника підтверджують статус Великої синагоги XVIII століття як об'єкта світового значення та підкреслюють роль єврейства у торговельному житті міста до 1939 року [59]. Аналогічно, вивчення чеської спадщини доповнює діяльність товариства «Стромовка» фактами про внесок переселенців XIX століття у розвиток промислового хмелярства та пивоваріння, зокрема через аналіз діяльності заводу Земана, що став фундаментом модернізації аграрного сектору Дубенщини.

Архітектурна спадщина та меморіальний простір міста, зосереджені навколо костелу святого Яна Непомука XIX століття, продовжують репрезентувати тривалу польську присутність у регіоні. Це підкріплюється вшануванням пам'яті Тадеуша Чацького та Антонія Мальчевського, а також науковим аналізом «Дубенських контрактів» та візиту Оноре де Бальзака у 1847-1848 роках [48]. У сучасних умовах 2022–2026 років, як було продемонстровано на прикладі благодійної діяльності польської та чеської громад, збереження пам'яті тісно переплелось з волонтерським спрямуванням. Таким чином, історична спадщина національних меншин Дубенщини інтегрована у сучасну культурну ідентичність і розглядається як невід'ємна частина національного надбання України.

РОЗДІЛ 4 ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУЧАСНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.

4.1.Зміст і репрезентація теми національних меншин у шкільних програмах і підручниках історії.

Сучасні тенденції розвитку історичної освіти в Україні актуалізують проблему оновлення змісту шкільного курсу історії на засадах наукової достовірності, багатокультурності та педагогічної доцільності. У цьому контексті особливої уваги потребує питання інтеграції історії національних меншин у зміст історичної освіти, оскільки саме ця складова дозволяє відобразити поліетнічний характер українського суспільства та забезпечити цілісне бачення історичного розвитку.

Водночас аналіз освітньої практики засвідчує наявність суперечності між об'єктивною значущістю історичного досвіду національних меншин і недостатнім рівнем його репрезентації у навчальних програмах та підручниках. Історія етнічних спільнот часто подається фрагментарно, узагальнено або ж інтегрується у загальний наратив без належного акцентування їхнього внеску в соціальний, культурний і економічний розвиток України. Це зумовлює необхідність переосмислення підходів до відбору й структурування змісту навчального матеріалу.

Актуальність дослідження визначається також потребою узгодження змісту історичної освіти з компетентнісною парадигмою, що передбачає формування в учнів здатності до критичного осмислення історичних процесів, усвідомлення багатоманітності історичного досвіду та розвитку громадянської ідентичності на засадах поваги до культурного різноманіття. У цьому аспекті інтеграція історії національних меншин виступає не лише змістовим, а й дидактичним викликом, що потребує відповідних методичних рішень.

Особливого значення набуває дидактичний потенціал означеної проблеми, оскільки її реалізація пов'язана з організацією діяльнісного навчання, використанням різних типів історичних джерел, формуванням умінь аналізу, інтерпретації та узагальнення. Вивчення історії національних меншин сприяє розви-

тку критичного мислення учнів, їхньої здатності до міжкультурного діалогу та осмислення складних процесів історичного розвитку.

Дослідження історії національних спільнот в Україні пройшло тривалий шлях трансформацій, зумовлений змінами політичних режимів і наукових парадигм. У сучасній вітчизняній історіографії цей процес розглядається як складна еволюція наукових підходів до осмислення полікультурності українського суспільства, в межах якої кожен історичний період формував власні дослідницькі центри, концептуальні підходи та інтерпретації ролі етнічних груп у процесах державотворення.

Вагомий внесок у становлення сучасного історіографічного напрямку здійснив В. Наулко, праця якого «Хто і відколи живе в Україні» стала одним із перших комплексних досліджень історії етнічних спільнот, що проживали на території України [39, с.80]. Важливе місце в сучасній історіографії посідають також дослідження М. Бармака, який у своїх монографіях, зокрема «Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні» [6, с. 145], проаналізував вплив імперської політики на становище різних етнічних груп.

Проблематику правового статусу національних меншин ґрунтовно розкрито у працях Л. Рябошапко, зокрема в дослідженні «Правове становище національних меншин в Україні» [55]. Водночас наукові розвідки Л. Якубової та М. Панчука дають змогу глибше осмислити механізми державної політики щодо національних спільнот у радянський період, зокрема форми адміністративного тиску, асиміляційних практик і регулювання етнокультурного життя [72, с. 350].

Попри наявність значного історіографічного доробку, виникає ключова для даного дослідження суперечність: результати наукових досліджень лише частково інтегровані у зміст шкільного курсу історії України. Аналіз чинних навчальних програм і підручників засвідчує, що історія національних меншин представлена фрагментарно та переважно в контексті загальноісторичних процесів.

У межах чинних навчальних програм для 7-11 класів питання життєдіяльності національних спільнот розглядаються, зокрема, у темах «Етносоціальний устрій українських земель у XVI–XVIII ст.» (8 клас), «Національні рухи та культурне життя в XIX ст.» (9 клас), а також у розділах, присвячених подіям XX століття та сучасному державотворенню (10–11 класи) [49, с. 328]. Водночас відсутність цілісного тематичного блоку, присвяченого історії національних меншин, ускладнює формування в учнів системного уявлення про полікультурний характер історичного розвитку України.

Аналіз змісту підручників (зокрема авторства О. Гісема, О. Мартинюка [12, с. 240], Н. Сорочинської) підтверджує зазначену тенденцію. Інформація про національні меншини подається стисло, часто у вигляді окремих фактів або ілюстративних прикладів. Так, у підручниках для 8 класу згадки про єврейські чи вірменські громади обмежуються переважно їхньою роллю в торгівлі або характеристикою правового статусу в умовах магдебурзького права. У 9 класі, висвітлюючи політику Російської імперії, автори зосереджуються на обмежувальних заходах, зокрема функціонуванні «смути осілості», або на процесах іноземної колонізації Півдня, де згадуються німецькі, сербські та інші поселенці.

Така модель подачі матеріалу зумовлює редукцію історії національних меншин до фактологічного рівня, що не дозволяє повною мірою розкрити їхню роль як активних суб'єктів історичного процесу. У результаті поза увагою учнів часто залишаються питання повсякденного життя, культурної взаємодії, соціальних практик і внеску етнічних спільнот у розвиток українського суспільства.

З огляду на це, важливим напрямом подолання означених дидактичних обмежень є реалізація потенціалу теми через аналіз конкретних історичних ситуацій у межах відповідних навчальних тем. Зокрема, під час вивчення теми «Українські землі у складі Російської імперії в першій половині XIX ст.» (9 клас) доцільно відмовитися від суто статистичного подання інформації про чисельність польського населення на Правобережжі та натомість залучати учнів до аналізу впливу польської шляхти на освітній і культурний розвиток регіону. Наприклад, учням можна запропонувати дослідити роль польських освітніх

осередків, участь шляхти у формуванні мережі навчальних закладів, а також її вплив на архітектурне обличчя міст Правобережної України.

Ключовим інструментом інтеграції історії національних меншин у зміст навчання виступає робота з історичними першоджерелами. Як зазначають А. Пижик та Г. Черевичний[47, с. 125], ефективність такого навчання суттєво зростає за умови, що документ стає не ілюстративним доповненням, а змістовою основою уроку. У сучасних підручниках для 10 класу (зокрема в темах, присвячених депортаціям або Голокосту) вже простежується тенденція до розширення джерельної бази за рахунок включення фрагментів спогадів, свідчень очевидців, фотодокументів.

Водночас реалізація дидактичного потенціалу цих матеріалів потребує зміни характеру навчальної діяльності учнів - від репродуктивного ознайомлення до аналітико-інтерпретаційної роботи. У цьому контексті доцільним є систематичне залучення учнів до аналізу нормативно-правових джерел, зокрема тексту «Закону про національно-персональну автономію» Української Центральної Ради в межах вивчення теми «Українська революція 1917-1921 рр.» (10 клас).

Ефективним дидактичним інструментом у цьому процесі є, до прикладу, методика *«керованого аналізу історичного джерела»*, яка передбачає поетапну організацію пізнавальної діяльності учнів: *контекстуалізацію* (визначення автора, часу та обставин створення документа); *змістовий аналіз* (виокремлення ключових ідей і положень); *інтерпретацію* (з'ясування позиції автора та її обґрунтування); *оцінювання* (визначення значення документа в історичному контексті).

Робота за цією методикою може бути організована у форматі малих груп із подальшою презентацією результатів і їх колективним обговоренням. Це забезпечує активізацію пізнавальної діяльності учнів, сприяє розвитку критичного мислення та формуванню здатності до зіставлення історичних явищ, зокрема порівняння підходів до розв'язання національного питання в Україні та інших державах.

Отже, інтеграція історії національних меншин у зміст шкільного курсу історії України постає не лише як змістове доповнення, а як системна дидактична проблема, що виявляє суперечність між сучасним рівнем наукового осмислення полікультурності та його обмеженим відображенням в освітній практиці. Проведений аналіз засвідчує, що фрагментарність подання матеріалу, домінування фактологічного підходу та недостатня увага до суб'єктності етнічних спільнот знижують потенціал історичної освіти у формуванні цілісного бачення минулого.

Водночас розв'язання цієї проблеми можливе за умови переорієнтації змісту та методики навчання на засадах компетентнісного й діяльнісного підходів. Інтеграція історії національних меншин потребує не лише розширення тематичного наповнення курсу, а й упровадження ефективних дидактичних інструментів: аналізу конкретних історичних ситуацій, роботи з першоджерелами, застосування методики керованого аналізу, залучення порівняльно-історичного підходу та актуалізації локальної історії.

У підсумку, цілісна інтеграція історії національних меншин у шкільний курс історії України сприяє не лише підвищенню якості історичної освіти, а й формуванню в учнів історичного мислення, громадянської свідомості та здатності до міжкультурного діалогу. Це, своєю чергою, відповідає стратегічним завданням сучасної освіти – вихованню особистості, здатної осмислювати складність історичного розвитку, поважати культурне різноманіття та усвідомлювати єдність українського суспільства в його багатоманітності.

4.2. Методичні підходи та форми реалізації змісту теми у шкільному курсі історії.

Ефективність інтеграції історії національних спільнот у навчальний процес безпосередньо залежить від вибору адекватних методичних інструментів, що дозволяють трансформувати теоретичні знання у практичні компетентності учнів. У сучасній дидактичній системі вивчення етнокультурного різноманіття Дубенщини має ґрунтуватися не на репродуктивному відтворенні фактів, а на

засадах діяльнісного підходу, де локальна історія стає живим контекстом для осмислення загальнодержавних процесів.

Одним із найбільш перспективних форматів реалізації цієї проблеми є впровадження факультативного курсу, структурованого у формі силабусу. Такий підхід дозволяє подолати фрагментарність, притаманну чинним підручникам, і вибудувати цілісну логіку вивчення життєдіяльності етнічних громад. Силабус у даному контексті виступає не просто робочою програмою, а гнучким інструментом планування, що чітко визначає навчальну траєкторію, очікувані результати та методи оцінювання досягнень учнів.

Дидактична цінність вивчення історії національних меншин Дубенщини (поляків, євреїв, чехів, німців, ромів) полягає в можливості поєднання мікроісторичного аналізу з розвитком критичного мислення. Це дозволяє реалізувати потенціал «живої історії», де учні залучаються до роботи з автентичними джерелами локального походження: архівними документами Дубенського замку, спогадами старожилів, матеріалами краєзнавчих музеїв та архітектурною спадщиною регіону.

Нижче представлено концептуальну модель факультативного курсу, розроблену на засадах компетентнісної парадигми та полікультурності.

Силабус факультативного курсу

Концептуальна основа факультативного курсу «Історія національних меншин Дубенщини від виникнення до сучасності» базується на принципах наступності та доповнюваності щодо базових шкільних курсів історії України та всесвітньої історії. Змістове наповнення дисципліни спрямоване на детальне вивчення етнічної історії мікрорегіону в контексті загальнодержавних процесів, що дозволяє учням глибше осмислити роль національних спільнот у соціокультурному та політичному розвитку Волині. Курс акцентує увагу на формуванні громадянської свідомості через усвідомлення значення міжкультурної взаємодії та виховання толерантного ставлення до етнічного різноманіття. У межах навчальної програми здійснюється комплексний аналіз генезису та еволюції польської, єврейської, чеської, німецької та ромської громад Дубенщини, а також

досліджується їхній специфічний внесок у господарське та культурне життя регіону від середньовіччя до трансформаційних процесів сучасності. Зміст курсу повністю корелюється з положеннями Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти й засадами концепції «Нова українська школа», орієнтуючись на розвиток критичного аналізу джерельної бази та активізацію дослідницької діяльності учнів.

Мета курсу полягає у системному формуванні предметних і ключових компетентностей шляхом наукового пізнання історії національних меншин Дубенщини як невід'ємної складової українського історичного наративу. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання низки дидактичних завдань, зокрема: вибудову цілісного уявлення про історичні етапи формування локальних етнічних спільнот; розвиток аналітичних здібностей щодо опрацювання першоджерел; встановлення стійких причинно-наслідкових зв'язків між регіональними та світовими процесами. Важливим аспектом є аксіологічний складник, що передбачає утвердження поваги до полікультурності та розвиток навичок проєктної діяльності на базі матеріалів краєзнавчого характеру.

Програма факультативу розроблена відповідно до нормативних вимог і виступає варіативною складовою освітнього процесу для учнів 10-11 класів. Загальний навчальний обсяг становить 20 годин, що передбачає гнучкість у розподілі часу залежно від пізнавальних запитів аудиторії. Методична архітектура курсу спрямована на формування базових історичних компетентностей - від хронологічної до аксіологічної - через синтез теоретичних знань та практико-орієнтованої діяльності. Навчання здійснюється на фундаменті залучення учнів до самостійних дослідницьких розвідок, що базуються на принципах науковості, системності та регіонального підходу, забезпечуючи тим самим цілісне сприйняття багатогранного минулого рідного краю.

Структура курсу

№	Тема	Вміти і знати	Кількість годин
1	Польська національна меншина на Дубенщині	Учень/учениця знає: виникнення та формування польської громади, соціально-економічний і духовний розвиток, польське осадництво, події ХХ ст. на Дубенщині. Уміє: аналізувати історичні джерела та документи, працювати з картами польських поселень, готувати презентації, обговорювати роль меншини в розвитку краю.	3
2	Єврейська національна меншина на Дубенщині	Учень/учениця знає: виникнення та формування єврейської громади, соціально-економічний і духовний розвиток, Голокост на Дубенщині, діяльність Праведників народів світу з м. Дубно. Уміє: аналізувати джерела про Голокост, працювати з фотодокументами, обговорювати теми толерантності та збереження історичної пам'яті.	4
3	Чеська національна меншина на Дубенщині	Учень/учениця знає: виникнення чеських поселень, соціально-економічний і духовний розвиток, події ХХ ст. та долю чеських колоністів. Уміє: реконструювати історію меншини за джерелами, створювати хронологічні таблиці (таймлайни), працювати з картами розселення.	3
4	Німецька національна меншина на Дубенщині	Учень/учениця знає: виникнення та формування німецької громади, соціально-економічний і духовний розвиток, події ХХ ст. на Дубенщині. Уміє: аналізувати історичні джерела та документи, працювати з картами німецьких поселень, готувати презентації, обговорювати роль меншини в розвитку краю.	3

№	Тема	Вміти і знати	Кількість годин
	нальна меншина на Дубенщині	німецьких колоній, соціально-економічний і духовний розвиток, депортації 1939–1940-х рр. Уміє: аналізувати причини та наслідки депортацій, порівнювати з іншими меншинами, працювати з історичними картами.	
5	Ромська національна меншина на Дубенщині	Учень/учениця знає: походження та розселення ромів на Дубенщині, особливості традиційного способу життя та культури, історію ромів у ХХ ст. Уміє: досліджувати культурну спадщину за джерелами, створювати плакати/міні-проекти, обговорювати питання інтеграції та збереження традицій.	3
6	Національні меншини Дубенщини у період незалежності України	Учень/учениця знає: сучасний стан національних громад Дубенщини, заходи зі збереження історичної пам'яті та культурної спадщини. Уміє: працювати з сучасними матеріалами та проєктами громад, розробляти ідеї збереження пам'яті (інтерв'ю, віртуальні екскурсії), презентувати культурну спадщину сьогодні.	4
Всього годин:			20

Система оцінювання навчальних досягнень учнів у межах факультативного курсу базується на принципах об'єктивності та цілісності, відповідаючи нормативним вимогам «Положення про оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти». Відповідно до чинної 12-бальної шкали, діагностика результатів навчання охоплює кілька рівнів: поточний контроль, що включає моніторинг активності на заняттях, виконання домашніх завдань та участь у дискусіях; тематичне оцінювання, зосереджене на перевірці складніших видів діяльності, таких як підготовка презентацій, критичний аналіз джерел, розробка інтерактивних таймлайнів та реалізація дослідницьких мініпроектів; а також підсумкове оцінювання, що розраховується як середнє арифметичне тематичних показників за семестр чи навчальний рік.

Критеріальний апарат оцінювання структурований таким чином, щоб забезпечити комплексне вимірювання сформованих компетентностей. Пріоритетне значення надається фактологічній точності, що передбачає знання ключових дат, персоналій та подій, а також розвиненим аналітичним вмінням, зокрема навичкам роботи з історичними картами та порівняльного аналізу джерел. Крім того, при виставленні балів враховується якість виконання творчих завдань і проєктів, а також рівень комунікативної активності учнів, їхня здатність до аргументації та дотримання принципів толерантності під час міжкультурних діалогів і дискусій.

Успішне завершення факультативного курсу «Історія національних меншин Дубенщини» стає важливим чинником поглиблення знань з історії України, сприяючи інтенсивному розвитку аналітичного інструментарію та критичного мислення старшокласників. Результативність проходження програми виявляється не лише в академічних успіхах, а й у формуванні стійких ключових компетентностей, необхідних для становлення свідомої особистості та активного громадянина, здатного до конструктивної життєдіяльності в сучасному демократичному суспільстві.

ВИСНОВОК.

Проведене дослідження теми «Історія національних меншин Дубенщини від виникнення до сучасності» дозволило з'ясувати, що цей регіон протягом тисячоліття розвивався як невід'ємна частина поліетнічного простору України. Системний аналіз джерел та літератури підтвердив, що історія національних спільнот краю - це передусім літопис стійкості та адаптації, де кожна громада не лише зберегла етнічну ідентичність, а й зробила вагомий внесок у культурний, господарський та освітній розвиток Волині.

Розпочинаючи роботу, ми першочергово проаналізували стан наукової розробки проблеми в українській та зарубіжній історіографії. Це дозволило побачити, що попри наявність значної кількості праць із загальної історії Волині, комплексне дослідження етнічних спільнот саме Дубенського регіону тривалий час залишалося фрагментарним. Радянська історична наука зазвичай замовчувала або ідеологічно викривляла трагічні сторінки міжетнічних взаємин, тоді як сучасна українська історіографія активно переосмислює ці процеси на основі нових архівних матеріалів. Своєю чергою, праці польських, чеських та єврейських дослідників суттєво збагатили нашу роботу унікальними мемуарними та статистичними даними, хоча й вимагали критичного зіставлення задля уникнення однобічності в оцінках.

Характеризуючи формування етнічного складу населення Дубенщини у середньовічний та ранньомодерний періоди, ми дійшли висновку, що головним рушієм цього процесу став стратегічний статус Дубна як торговельного, оборонного та духовного центру. Завдяки далекоглядній політиці толерантності та наданню привілеїв з боку власників краю, зокрема князів Острозьких та Любомирських, тут сформувалося унікальне багатокультурне середовище. Саме в цей час, поряд із корінним українським населенням, закладаються міцні підвалини польської та єврейської громад. Вони створили гнучку систему міжетнічної взаємодії, що стимулювала розвиток прогресивних практик - від єврейського

ремісництва й торгівлі (знамениті Дубенські контракти) до інтеграції західно-європейських правових і міських традицій.

Дослідження етнічної структури населення регіону у ХІХ – на початку ХХ століття показало помітні трансформації, зумовлені входженням Волині до складу Російської імперії. Попри імперський тиск і спроби русифікації, цей період позначився появою нових етнічних груп – чеських та німецьких колоністів. Їхня поява кардинально змінила господарський ландшафт Дубенщини. Німецькі переселенці принесли з собою культуру зразкового хутірського господарювання, а чеські колоністи заснували високоефективне хмелярство, зробивши регіон одним із лідерів цієї галузі. У цей же час єврейська громада Дубна міцно утримувала провідні позиції в міській торгівлі та промисловості, що забезпечило місту виразний полікультурний характер на межі століть.

Аналізуючи становище національних меншин Дубенщини у міжвоєнний період, коли край перебував у складі Другої Речі Посполитої, ми виявили суперечливий характер тогочасної державної політики. З одного боку, польська влада впроваджувала стратегію державної асиміляції та стримування українського національного руху, що створювало очевидну напругу. З іншого боку, в регіоні продовжували активно діяти чеські, єврейські та німецькі культурно-просвітницькі, релігійні й кооперативні організації. Попри політичні виклики, повсякденне життя громад базувалося на економічній взаємозалежності, де міське єврейське населення та сільські колоністи знаходили точки дотику з українською більшістю, зберігаючи власну самобутність.

Найбільш критичними та руйнівними для життєдіяльності громад виявилися ідеологічні трансформації середини ХХ століття. Нам вдалося детально простежити, як події Другої світової війни та радянська національна політика радикально змінили етнодемографічне обличчя краю. Тоталітарні режими перетворили етнічну карту на інструмент примусової уніфікації. Жахлива трагедія Голокосту призвела до майже повної ліквідації єврейської громади Дубенщини, внаслідок якої було знищено понад 12 тисяч євреїв. Повоєнні роки принесли депортації німців та так званий «обмін населенням» між ПНР та УРСР у 1944–

1946 роках, що практично звело нанівець польську присутність у селах. Натомість радянська ідеологія через маргіналізацію національної культури та боротьбу з релігією намагалася розірвати зв'язок локальних громад із їхнім корінням, що призвело до тривалої «історичної амнезії» та втрати значної частини культурної спадщини.

Охарактеризувавши сучасний стан національних громад Дубенщини в умовах незалежної України, ми помітили тенденцію до поступового подолання цих наслідків. Сьогодні відбувається переосмислення мультикультурного минулого краю. Діяльність національно-культурних товариств (зокрема польського та чеського) доводить, що етнічні меншини перестали бути лише об'єктами історичних описів. Вони є активними суб'єктами сучасного життя, а їхня матеріальна спадщина: архітектура Великої синагоги, костелів, чеських поселень – є цінним ресурсом для сучасної культурної політики, туризму та міжнародного діалогу.

Важливим практичним результатом роботи стало визначення можливостей використання матеріалів дослідження у навчальному процесі закладів загальної середньої освіти. Розроблений нами факультативний курс «Історія національних меншин Дубенщини» та залучення автентичних краєзнавчих матеріалів (архівних документів, спогадів, локальних історій) доводять свою фундаментальну виховну цінність. Впровадження порівняльного аналізу та інтерактивних методів навчання -від проєктної діяльності до віртуальних екскурсій - допомагає школярам розвивати критичне мислення. Це дозволяє учням наочно побачити, як велика політика впливає на долі конкретних людей, і формує в них чітку громадянську позицію, засновану на цінностях прав людини та поваги до різноманіття.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що дослідження історії національних меншин Дубенського краю має не лише суто академічне, а й глибоке соціальне значення. Воно вчить розуміти небезпеку ідеологізації та маніпуляцій минулим. Уроки цього тривалого історичного шляху мають бути інтегровані в сучасну освітню систему України. Це є наочним прикладом того, що національна

свідомість, історична пам'ять та наукова компетентність молоді є надійним щитом проти будь-якого зовнішнього тиску чи маніпуляцій у майбутньому, а поліетнічна спадщина краю – це живе джерело для побудови гармонійного й толерантного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія української літературно-критичної думки першої половини ХХ століття / упоряд. В. Агеєва. Київ: Смолоскип, 2016. 904 с.
2. Баранович О. Заселення Волинського воєводства у першій половині ХVІІ ст. Київ: ВУАН, 1930. 48 с.
3. Верменич Я. В. Волинь у складі Російської імперії (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 611.
4. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 145 с.
5. Вихрощук С. О. Господарська діяльність чеських колоністів на Волині. Луцьк, 2008.
6. Вініченко О. М. Система динамічного контролю соціально-економічного розвитку промислового підприємства: дис. д-ра екон. наук: 08.00.04. Дніпро, 2017. 424 с.
7. Волынские епархиальные ведомости. 1882. № 16. С. 523–524.
8. Волынские епархиальные ведомости. 1883. № 9. С. 664–665.
9. Вронська Т. В. Радянські депортації з території Західної України (1939–1941 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005.
10. Вацулик Я. Історія волинських чехів: у 3-х т. / пер. з чеської Я. Кубелки. Прага-Луцьк, 2021.
11. Вацулик Я. Реєміграція і розселення волинських чехів. Прага, 1992.
12. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Харків: Ранок, 2018. 240 с.
13. Гнатюк М. Чехи на Волині: історія і сучасність: матеріали міжнар. наук. конф. Луцьк, 2001. С. 112–115.

14. Гон М. Голокост на Волині: особливості та пам'ять. Рівне: Волинські обереги, 2011. С. 64.
15. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ: Генеза, 1996. С. 210–211.
16. Гуло З. П. Соціально-економічний розвиток Волині у XIX ст. Львів: Вища школа, 1970.
17. Гупало В. Дубно: історія міста. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. С. 112.
18. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-33 (Дубенський гебітс-комісаріат). Оп. 1. Спр. 42.Арк.213.
19. Дмитренко Т. Дубно. Погляд крізь віки: фотоальбом. Рівне: О. Зень, 2010.
20. Долганов П. Особливості міжетнічної взаємодії на Волині в міжвоєнний період. Наукові записки НаУОА. Острог, 2014.
21. Дубно: історія промислового розвитку та культурна спадщина / за ред. П. Мазура. Луцьк: Терен, 2015. 210 с.
22. Дубнов С. М. Коротка історія євреїв: підручник. Санкт-Петербург, 1911. Ч. III. С. 118.
23. Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 9. 944 с.
24. Євдоченко О. О. Європейське бізнес-середовище в розвитку міжнародної економічної діяльності: дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / Київський національний економічний ун-т. Київ, 2005. 235 с.
25. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 342–345.
26. Карташова Т. В. Освітня діяльність чеських переселенців на Волині. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2011. Вип. 18. С. 202–209.
27. Конституція України: офіц. текст. Київ: КМ, 2013. 96 с.
28. Костриця М. Ю. Волинські чехи. Житомир, 2004.

29. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 384 с.
30. Крашевський Ю. І. Волинські вечори / пер. з пол. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011.
31. Круглов О. Трагедія Голокосту в Україні. 1941–1944 рр. Харків: Каравела, 2004. С. 182.
32. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-і рр. XVIII — 1917 р.). Український історичний журнал. 1990. № 9.
33. Линчук О. В. Соціально-економічне та духовне життя німецької громади Волині в міжвоєнний період (1921–1939 рр.). Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. 2018. № 7. С. 45–52.
34. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Київ; Торонто, 1999. С. 342.
35. Макарчук С. Етнографія України: навч. посіб. Львів: Світ, 2004. С. 114.
36. Надольська В. В. Луцьк і його мешканці до кінця XIX століття. Минуле і сучасне Волині: матеріали конф. Луцьк, 1995. С. 37–39.
37. Нариси історії німців України / гол. ред. В. Ф. Сарбей. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. 438 с.
38. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / В. Лозицький. Київ: Головне архівне управління при КМУ, 2000.
39. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. 80 с.
40. Пакт Молотова–Ріббентропа: військово-політична змова двох диктаторів / упор. С. Кульчицький. Київ: Генеза, 1993.
41. Памятная книжка Волынской губернии on 1886 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1886.
42. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1912. С. 48–52.
43. Пам'яті України. Рівненська область. Т. 2. Львів: Каменяр, 1995.

44. Пекарський М. Єврейське містечко на Волині: економіка та культура. Рівне, 2009. С. 44–50.
45. Пекарський М. Соціальні трансформації єврейських громад Волині. Рівне, 2005. С. 88.
46. Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. / під ред. Н. Троїцького. Т. VIII: Волинська губернія. СПб, 1904. С. 84.
47. Пижик А. М., Черевичний Г. С. Методика викладання історії в школі: навч.-метод. рекомендації. Київ: Юстон, 2020. 125 с.
48. Поліщук В. Дубенські контракти у спогадах сучасників ХІХ століття. Волинський історичний часопис. 2021.
49. Пометун О. І. Методика викладання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
50. Праведники народів світу: довідник / за ред. І. Щупака. Дніпро: Ткума, 2016. С. 98–101.
51. Пшеничний Ю. Дубенське хмелярство в системі світового ринку. Культурний контекст в історії Волині. Рівне, 2012. С. 14–19.
52. Пшеничний Ю. Дубно: сторінки історії. Дубно: Музей, 2005.
53. Пушук В. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1943–1944 років. Дубенський район. Луцьк, 2009. С. 56–60.
54. Радзієвський В. Поляки на Україні: історико-соціологічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1974. С. 51–53.
55. Рябошапко Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000 рр.). Львів: Каменяр, 2002. 484 с.
56. Сергійчук В. І. Етнічні межі та державний кордон України. Вид. 3-є. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. С. 412–415.
57. Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2003.
58. Смик Г. Дубно: історія і постаті. Дубно: Край, 2010. С. 112.
59. Смілянська Т. Єврейська громада Дубна: від заснування до Голокосту. Дубно і світ. Дубно, 2019.

60. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне: ПП Ліста, 2003.
61. Суліменко О. Т. Волинські німці в період Столипінської аграрної реформи. Науковий збірник «Велика Волинь». Житомир, 2004. Т. 31. С. 251–292.
62. Сьомочкін І. Оборонні синагоги Волині: архітектурний аспект. Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". 2002. № 12. С. 14–20.
63. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Тернопіль, 1997.
64. Тяглий М. Голокост на Волині: документи і свідчення. Київ: Бібліотека Інституту юдаїки, 2014. С. 142–148.
65. Хайеш С. Еврейское книгопечатание в Украине (XVIII–XIX вв.). Київ: Дух і Літера, 2005. С. 78–82.
66. Швайба Н. І. Репатріація волинських німців у 1939–1940 рр. Волинські історичні записки. 2010. Т. 5.
67. Шульць В. Г. Господарство німецьких колоністів на Волині: економічний аспект. Рівне: Волинські обереги, 2011. 156 с.
68. Шульга С. О. Особливості релігійного життя чеської громади Волині. Релігійна панорама. 2004. № 4. С. 66–72.
69. Шульга С. О. Чехи на Волині в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. 2010. С. 124–129.
70. Шульга С. О. Чехи на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Луцьк: Вежа, 2002. С. 44–52.
71. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 2005. С. 210–215.
72. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія України доби тоталітаризму (1917–1991). Київ: Знання, 2014. 350 с.

73. Bryant B. D. A sequentially articulated experiment to compare two instructional software input infrastructures: Doctoral dissertation / University at Albany. Albany, NY, 1998. 150 p.
74. Dean M. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Indiana University Press, 2012. P. 1353–1355.
75. Dubno: Sefer Zikaron (Книга пам'яті Дубна) / ed. J. Adini. Tel Aviv, 1966.
76. Etkes I. The Gaon of Vilna: The Man and His Image. University of California Press, 2002.
77. Fest J. Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933–1945. London: Weidenfeld & Nicolson, 1996. P. 224–226.
78. Glatt H. A. The Maggid of Dubno and His Parables. New York: Philip Feldheim, 1967. 286 p.
79. Hofman J. Češi na Volyni. Praha: ČSPPB, 1995. S. 132–140.
80. Hubbard R. G. et. al. The mutual fund industry: Competition and investor welfare. New York, NY: Columbia University Press, 2010. 256 p.
81. Jakubec I. Volynští Češi: 1868–1947. Praha: Historický ústav AV ČR, 2005.
82. Rocznik Wołyński. T. VIII. Równe: Wołyński Instytut Badawczy, 1939. C. 354.
83. Schmidt J. Die deutschen Kolonien in Wolhynien. Reutlingen, 1938.
84. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. T. IX: Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923.
85. Zhovinsky E. Ya., Kryuchenko N. O., Paparyha P. S. Geochemistry of Environmental Objects of the Carpathian Biosphere Reserve. Kyiv, 2013. 100 p.
86. Zpravodaj Svazu Čechů z Volyně. Praha, 1992. № 3.